ئۇيغۇر قەدىمكى تىبابەتچىلىك مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن 100 نادىر كىتاپ توغرىسىدا

ئۇيغۇر قەدىمكى تىبابەتچىلىك مەدەنىيىتى — ئۇزاق تارىخى تەرەققىيات جەريانىدا پەيدا بولۇش، راۋاجلىنىش، تەرەققى قىلىش ۋە مۇكەممەللىشىش باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەرلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى. ئۇيغۇر قەدىمكى تىبابەتچىلىك مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭ تەرەققىيات تارىخى داۋامىدا تەسىرى زور بولغان گۈللىنىش دەۋرلىرىنى بەرپا قىلىپ، شۆھرىتى دۇنياغا يېيىلغان مەشھۇر ئەرباپلار، ئالىملار، يازغۇچى-شائىرلار كىتاپلىرى ئارقىلىق ئۇيغۇر قەدىمكى تىبابەتچىلىك مەدەنىيىتىنى نۇرلۇق ئابىدىگە ئايلاندۇردى. بۇلاردىن كۇمراجىۋا، تونيۇقۇق، فارابى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد قەشقەرى، ئەخمەد يۈكنەكى، ئەلىشىر ناۋائى، مۇھەممەد مىرزا ھەيدەر، ھىرقىتى، زەلىلى، ئەرشى، ئابدۇرېھىم نىزارى، موللا بىلال نازىمى، تەجەللى قاتارلىق مۇتەپەككۇر، ئالىم، يازغۇچى-شائىرلار يۇقارقى پەلسەپىۋىلىككە ئىگە بولغان. دۇنياغا تەسىرى كۈچلۈك «مايترى سىمىت»، «تۈركى تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇ بىلىگ»، «ئەتەبەتۇل ھاقايىق»، «خەمسە ناۋائى»، «خەزائىنۇل مەئانى»، «تارىخى رەشىدى»، «زەلىلى دىۋانى»، «دىۋان ئەرشى»، «نىزارى داستانلىرى»، «غەزەلىيات»، «نۇزۇگۇم» قاتارلىق كىتاپ ۋە ئەسەرلىرى بىلەن ئۇيغۇر قەدىمكى

تېبابەتچىلىك مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىش دەۋرلىرىنىڭ شاھىدىدۇر. ئۇلارنىڭ بۇ كىتابلىرى (ئەسەرلىرى) بۈگۈنكى دەۋرىمىزگىچە ئەتىۋارلىنىپ، ساقلىنىپ، كەڭ خەلق تەرىپىدىن سۆيۈپ ئوقۇلماقتا. بۇ شەۋكەتلىك كىتابلاردىن «تۈركى تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇ بىلىك» مەھمۇت قەشقەرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋەكىللىكىدىكى 11-ئەسىر ئۇيغۇر قەدىمكى كىتابەتچىلىك مەدەنىيىتى گۈللىنىش دەۋرىنىڭ مەھسۇلى بولسا، «خەمسە» بىلەن «خەزائىنۇل مەئانى»، «گۈل ۋە نەۋرۇز» 15-ئەسىر ئۇيغۇر قەدىمكى كىتابەتچىلىك مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىش دەۋرىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

«نىزارى داستانلىرى» بولسا 19-ئەسىردىكى ئۇيغۇر قەدىمكى كىتابەتچىلىك مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرىنىڭ مەھسۇلىدۇر. شۇڭا تۆۋەندە ئۇيغۇر قەدىمكى كىتابەتچىلىك مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن 100 مەشھۇر كىتابنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇق.

1. ئوغۇزنامە

«ئوغۇزنامە» بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يېزىلغان. ئۇنىڭدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىپ ئۆز جاسارىتىنى كۆرسەتكەنلىكى، كېيىنكى قىسمىدا ئوغۇزنىڭ خان بولۇشى، ئۇنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى بايان قىلىنغان. ئەسەردە مول تارىخى ۋە ئېتنوگرافىك ماتىرىياللار بولۇپ، ئۇنى قەدىمكى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ھاياتىنىڭ بەدىئىي قامۇسى دەپ قاراشقا بولىدۇ. «ئوغۇزنامە» ئەجدادلىرىمىزنىڭ يىراق قەدىمكى دەۋردىكى ماددى ۋە مەنىۋى ھاياتىنى ھەر قايسى تەرەپتىن مۇپەسسەل يورۇتۇپ بەرگەن.①

«ئوغۇزنامە»ئېپوسىنىڭ ئەسلى تېكستىنىڭ تېرانسكىر قىسمى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يەشمىسى بىرگە ئىشلەنگەن ئەسەر بولۇپ، بۇ كىتاپ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1981-يىلى نەشر قىلىنغان.

① ئىزاھات: ئابلەتجان ئۇمۇدىيار: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001-يىلى 6-ئاي 1-نەشرى، 2001-يىلى 9-ئاي 1-بېسىلىشى، 94-بەت.

2. ئىككى تىگىن ھېكايىسى

«بىر تىگىن» ياخشىلىقنىڭ، «يەنە بىر تىگىن» يامانلىقنىڭ سىموۋۇلى قىلىنغان بولۇپ، ئوخشىمىغان ئىككى خىل ئوبراز ۋە ئىككى خىل خاراكتېرنى ئىنتايىن جانلىق ۋە يارقىن سۈرەتلەش ئارقىلىق، ئاجىز-بىچارىلەرنى ئازاپ-ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرۇشقا ئىنتىلىشتەك يۈكسەك ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيە قىزغىن مەدھىيىلەنگەن. شۆھرەتۋازلىق، ھەسەتخورلۇق، شەخسىيەتچىلىك، قارانىيەتچىلىككە ئوخشاش ئىنسانىيەت ئەخلاقىغا زىت بولغان يامان ئىللەتلەر پاش قىلىنغان.

رىۋايەتتە تەسۋىرلەنگەن چوڭ تىگىن بۇددا دىنىغا قاتتىق ئېتىقات قىلىدىغان، ئۇنىڭ ئەقىدىلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ئۆزىنىڭ بىردىن —بىر مۇقەددەس بۇرچى ھېساپلايدىغان ناھايىتى ئاق كۆڭۈل، ساپ دىل، سەممىي بىر ئادەم بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ كەمبەغەل، ئاجىز، بىچارىلەرنىڭ جاپادا قالغانلىقىغا چىداپ تۇرالمايدۇ. تىرىكچىلىكنى دەپ گۇناھ ھېساپلانغان ئىشلارنى قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، تېخىمۇ ئازاپلىنىدۇ. شۇڭا ئۇ ئاجىز - بىچارىلەرنى گۇناھتىن خالىي قىلىش، جاپا-مۇشەققەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، نۇرغۇن باش قاتۇرۇش ئارقىلىق ئاخىرى چىنتەمەنى ئەنگۈشتەرنى ئەكىلىشتىن ئىبارەت خەتەرلىك ئىشقا بەل باغلايدۇ. ئۆلۈمدىن، خېيىم-خەتەردىن، جاپا-مۇشەققەتتىن، ھېرىش-چارچاشتىن قىلچە قورقۇپ قالمايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراستى، بىلىملىك، دانىشمەنلىكى بىلەن بارلىق توسقۇنلۇقلارنى، خېيىم —خەتەرنى يېڭىپ چىقىدۇ. ئۇ ئاخىردا ھەقىقەتەن مۇددىئاسىغا مۇۋاپىق نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ، كەمبەغەل، ئاجىز، بىچارىلەرنى، تىلەمچىلەرنى

ئاچارچىلىقتىن، يالىڭاچلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن ھىمايىسىگە ۋە ئالقىشىغا سازاۋەر بولىدۇ.

چوڭ تىگىن يۈكسەك خەلقپەرۋەرلىك ئىدىيىسىگە ئىگە پارلاق غايىۋى ئوبراز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

رىۋايەتتە ئۇنىڭدىن باشقا تىگىننىڭ ئىنىسىنىڭ ئوبرازى تەسۋىرلەنگەن بولۇپ، ئۇ قولىدىن ھېچ ئىش كەلمەيدىغان، ئىچى تار، ھەسەتخور، ئۆز شەخسىيىتى، نام - شۆھرىتى ئۈچۈن ھەر قانداق پەسكەشلىك، يامانلىق قىلىشتىن يانمايدىغان ئۇچىغا چىققان شەخسىيەتچى، قارا نىيەت، سۈيىقەستچىلەرنىڭ ۋەكىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

رىۋايەت تىلى خېلىلا پىشقان ئەدەبى تىل بولۇپ، ئۇنىڭدىن ھازىرقى زامان پىروزا ژانىرىنىڭ تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى تولۇق تاپقىلى بولىدۇ. يارىتىلغان ئوبرازلىرىنىڭ جانلىقلىقى، خاراكتېرىنىڭ ئىنىقلىقى، تەسۋىرگە باي بولىشى، ئوخشۇتۇش، جانلاندۇرۇش، مۇبالىغە، ئىستارا (مېتانومىيە)گە ئوخشاش بەدىئى ۋاستىلىرىنىڭ خىلمۇ-خىل بولىشى، تەسەۋۋۇر كۈچىنىڭ يۈكسەكلىكى، رومانتىزىملىق روھىنىڭ ئۇرغۇپ تۇرۇشى قاتارلىقلار بۇ رىۋايەتنىڭ بەدىئى جەھەتتىكى مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

رىۋايەت دىنى مەزمۇنغا ئىگە بولىشىغا قارىماي، ئۇنىڭدا ئالغا سۈرۈلگەن ئىدىيىنىڭ پارلاق ۋە يارقىنلىقى كىشىنى ھەقىقەتەن قايىل قىلىدۇ. ئۇ كىشىلەرنى ئىنسانپەرۋەرلىك روھى بىلەن تەربىيىلەشتە، ئاق كۆڭۈل، سەمىمى بولۇشقا، ئادىللىق، ھاlaلىق بىلەن ئىشلەشكە ئۈندەپ، يامان ئەخلاقى - پەزىلەتلەردىن يىراق بولۇشقا چاقىرىشتا تەربىيىۋى رولى ئىنتايىن چوڭدۇر.

«ئىككى تىگىن» ھېكايىسى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، بۇ جايلاردىكى بۇددىزىم مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا

زور ھەسسە قوشقانلىقىدەك تارىخى پاكىتلارغا قاراپ، بۇ ئەسەرنى قارا خوجا ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان مەلۇم بىر ئۇيغۇر تەرىپىدىن سانسكرىت تىلىدىن ياكى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. بۇ كىتاپ 80بەت، ھەر بىر بېتىدە 7-8قۇردىن خەت يېزىلغان، 640قۇرغا يېقىن ھەجىمگە ئىگە چوڭ ئەسەر بولۇپ، ئۇ ھازىر پارىژ مىللى كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا. بۇ ئەسەر تېپىلىپ ئارىدىن 6-7يىل ئۆتكەندىن كېيىن (1914-يىللىرى)، ق. فىللۇت بۇ ئەسەر ئۈستىدىكى ئۆزىنىڭ تۇنجى قېتىملىق تەتقىقات ماقالىسىنى ئېلان قىلدى. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ ئەسەر ياۋرۇپا ۋە ئاسىيادىكى تۈركشۇناسلارنىڭ جىددى دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىدى. ئۇلار بۇ ئەسەرنى دۇنيادىكى خىلمۇ – خىل تىللارغا تەرجىمە قىلىپ، خەلقئاراغا تونۇشتۇرغاندىن باشقا، كۆپلىگەن ئىلمى ماقالىلارنى يېزىپ، بۇ ئەسەر ئۈستىدىكى ئۆز مۇلاھىزىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنىڭدىن قارىغاندا ئىككى تىگىن رىۋايىتىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنى، قەدىمقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىياتىنى بۈددىزىمنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دىنى ئېتىقادى، چۈشەنچىسى قاتارلىق مۇھىم مەسىلىلەرنى بىلىش ھەم تەتقىق قىلىشىمىزدا نەقەدەر قىممەتلىك مەدەنى يادىكارلىق ئىكەنلىكىنى ئوڭايلا بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

3. ئالىپ ئەرتۇڭا

«ئالىپ ئەرتۇڭا» داستانى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تارىخى داستانى ياكى ئېپوسىدۇر. ئەسەر قەھرىمانى ئالىپ ئەرتۇڭا تەخمىنەن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 7-ئەسىردىن 8-ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ مەشھۇر قەھرىمانى ۋە خاقانىدۇر. قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئۇنى «قاپلاندەك باتۇر» دېگەن مەنىدە ئالىپ ئەرتۇڭا دەپ، تاجىك-پارسلار «ئافراسىياپ» دەپ ئاتىغان. «تۈركى تىللار دىۋانى»دا بۇ داستاندىن پارچىلار بېرىلگەن. «شاھنامە» ۋە «قۇتادغۇ بىلىك» داستانلىرىدا، نەۋائىنىڭ «تارىخى مۇلكى ئەجەم» ناملىق ئەسەرلىرىدە بۇ تارىخى شەخس ھەققىدە مەلۇماتلار بېرىلگەن.

4. ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى

«ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» لۇغەت بولۇپ، قۇچۇ دەۋرىدە تۈزۈلگەن. مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1984 -يىلى نەشر قىلىنغان. بۇ لۇغەت مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۈزۈلگەن بولۇپ، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەنزۇ تىلىنىڭ سۆزلۈكلىرىنى سېلىشتۇرۇش خاراكتېرلىق لۇغەت. ئۇنىڭ نۇسقىلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بېيجىڭدا 4خىل نۇسقىسى ساقلانماقتا.

كىتابنىڭ ئۇزۇنلىقى 29.3سانتىمېتىر، كەڭلىكى 17.4 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بەتنىڭ قاتلانغان يېرىگە توڭ ۋەنشاڭ مەتبەسى دىگەن تامغا بېسىلغان.

بۇ خەنزۇ تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ سېلىشتۇرما سۆزلىكى بولۇپ، كىتاب 10قىسىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، موڭغۇل، جۇرجىت تىللىرى قاتارلىق بىر نەچچە خىل تىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كىتابنىڭ ئۇزۇنلىقى 32سانتىمېتىر، كاڭلىكى 15.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ ئەسەر ھازىر بېيجىڭ كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

5. مائتري سمت

«مائتري سمت» قۇچۇ دەۋري تەرجمە ئەدەبياتننڭ يۈكسەك نامايەندسي بولغان. بۇ 27پەردلك دراما ئەسري بۇددزم ئەقدلرني ئاساسي تما قلغان. بۇ ئەسەرنڭ هازرقى زامان ئۇيغۇر تلدكي نۇسقسي شنجاڭ خەلق نەشرياتي تەرپدن 1988-يلي نەشر قلنغان.

هازر «مايتري سمت»نڭ دۇنيادا 6خل قوليازما نۇسقسي بار. بۇنڭ ئككسي تۇرپاننڭ سڭگمدن، ئككسي تۇرپاننڭ مورتۇقتن تپلغان. پەقەت بۇنڭ ئچدكي 1956-يلي قاراشەهەر شكشندن تپلغان نۇسقسلا ئاپتۇنۇم رايۇنلۇق موزيدا ساقلانماقتا. «مايتري سمت» 27پەردن تەركپ تاپقان چوڭ هەجملك ئەسەر بولۇپ، قەدمقي ئۇيغۇر يزقدكي قوليازملار ئچدە دەۋري ئەڭ ئۇزۇن بولغان بۇددا دني مەزمۇندكي زور هەجملك سەهنە ئەسري. بۇ ئەسەر مۇكەممەل بەدئي شەكل، كونكرتني ئوبراز، مۇكەممەل سيوژت ۋەقەلكي جانلق قەدمكي ئۇيغۇر تلي ئارقلق مۇكەممەل ۋەقەلكني بايان قلپ بردۇ.

6. ئالتۇن يارۇغ

«ئالتۇن يارۇغ» قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەۋە. بۇ ئەسەرنىڭ تولۇق ئىسمى «ئالتۇن ئۆڭلۈك يارۇغ يالتىراقلىق قۇتتا كۆتىرىلمىش نوم ئىلىگ ئاتلىغ نوم بىتىگ» (ئالتۇن نۇر چېچىپ ھەممىدىن يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدىغان شاھانە ئەسەر) بولۇپ، ئۇ 10-ئەسىردە بەشبالىق (جىمسار)لىق ئەدىب سىڭقۇ سەلى تۇتۇڭ تەرىپىدىن خەنزۇچىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ئەسەردە بۇددا دىنىنىڭ جانلىقلارنى ئازاپتىن قۇتۇلدۇرۇش ئەقىدىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ ئەسەرنى مالوۋ 1909-، 1910-يىللىرى گەنسۇنىڭ سېرىق ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ۋاڭفۇگۇ بۇتخانىسىدىن قولغا چۈشۈرگەن. ئۇنىڭ لىكوك تەرىپىدىن تۇرپان ۋە دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئانچە تولۇق بولمىغان 2-، 3-نۇسخىلىرىمۇ بار.

7. چاشتانى ئېلىگ بەگ

«چاشتانى ئېلىگ بەگ» قىسسىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە فولۇكلۇر مىراسلىرىنىڭ بىرى. ئۇ 1914-يىلى تۇرپاندىن تېپىلغان. ئەسەر قەھرىمانى چاشتانى ئېلىگ بەگ قەدىمقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ يەك-جىنلارنىڭ ياۋۇزلۇقى تۈپەيلىدىن دۇچار بولغان كىشىلىك ئاپىتى ۋە ئازاپ-ئوقۇبەتلىك ھاياتىنى قۇتقۇزۇپ، تىنىچ، ئەركىن ياشاشتىن ئىبارەت ئارزۇ-غايىگە سىمۋۇل قىلىنغان. قەھرىمانلىق، كوللېكتىۋىزىملىق روھ يۈكسەك دەرىجىدە مەدھىيىلەنگەن.

8. دەدە قورقۇت داستانى

«دەدە قورقۇت» داستانى قەدىمكى ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەردە بۇ داستاننىڭ سيۇژىتى 8-9-ئەسىرلەردە قەلەمگە ئېلىنغان. ئەسەردە ئوغۇز قەھرىمانلىرى، بايانىدىرخان، قاراخان ۋە باشقىلارنىڭ ئىش-ئىزلىرى بايان قىلىنىدۇ. دانىشمەن دەدە قورقۇت (قورقۇت ئاتا)دىن ئىبارەت غايىۋى ئوبرازنىڭ ئەقىل-پاراستى مەدھىيىلىنىش بىلەن خەلقنىڭ ئەركىنلىك ۋە نىجادلىق غايىسى ئىپادىلەنگەن.

9. دىۋانى لۇغەتىت تۈرك

مەزكۇر لۇغەتتە 11-ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى، تىلشۇناس ۋە ئەدىب مەھمۇد قەشقەرى بۇ دەۋردە ئىلىم- پەن تىلى دەپ ئاتالغان ئەرەپ تىلى بىلەن تۈركىي تىلى «بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتتەك» كېتىۋاتاتتى. سىياسىي مۇناسىۋەت، ئىقتىسادىي ئالاقە، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئېھتىياجى بىلەن ئەرەب ئابباسىلارنىڭ ھۆكۈمران دائىرىلىرى، سودا- سانائەت ساھەسى ۋە ئىلىم- مەرىپەت ئەھلى تۈركىي تىلىنى ئۆگىنىش زۆرۈرىيىتىنى چوڭقۇر ھېس قىلماقتا ئىدى. مەھمۇد قەشقەرى ئەنە شۇ ئېھتىياجنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشقا بەل باغلاپ تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىشقا كىرىشىدۇ. «خاقانىيە» ئۆلكىسىنى (جۈملىدىن قەشقەرىيە، ئىلى، يەتتە سۇ ۋە ئىسسىق كۆل بويلىرىنى) قىرغىز، تاتار داللىرىنى، بولغار، قىپچاق سەھرالىرىنى، شەرقىي ئۇيغۇر شەھەرلىرىنى، ئارغۇ- ئوغۇز يېزىلىرىنى كېزىپ، تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى ئاساسىي قەبىلە- ئايماقلارنىڭ تىللىرى بىلەن ئىنچىكىلەپ تونۇشىدۇ. تۈرلۈك تىل پاكىتلىرىنى، شېئىر — قوشاقلىرىنى، ماقال-تەمسىللىرىنى، چىرايلىق سۆز- ئىبارىلىرىنى توپلايدۇ. ئون نەچچە يىللىق ئەمەلىي ئىلمىي تەتقىقات ئاساسىدا رەتلەپ چىقىش ئارقىلىق 1072-1074-يىللىرى ئەرەب لۇغەتشۇناسلىقىنىڭ يېڭى ئۇسۇللىرىدىن ئىلغارراق ئۇسۇل بىلەن، ئەرەب ئېلىپبەسىنىڭ تەرتىپى بويىچە، تۈركىي تىل بىلەن ئەرەب تىلىنىڭ ئىزاھلىق سېلىشتۇرما لۇغىتى «دىۋانى لۇغەتىت تۈرك» («تۈركىي تىللار دىۋانى») ناملىق ئۈچ توملۇق قامۇسى يارىتىدۇ.

ئەسەرنىڭ مەزمۇنى تۈركىي تىلدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەر، گىراماتىكىلىق قائىدىلەر، ھەربىي - مەمۇرىي

ئاتالغۇلار، يېزا - ئىگىلىك، يېمەك-ئىچمەك، مالىيە-سودا، قول هۈنەرۋەنچىلىك، تىببىي دورىگەرچىلىك، هايۋانات، ئۆسۈملۈك ۋە ئاسمان جىسىملىرىغا دائىر سۆزلەر، قەبىلىلەر، مۇهىم جۇغراپىيىلىك ناملار، قەدىمكى زاماندىكى خەلق داستانلىرىدىن پارچىلار، شېئىر- قوشاقلار، ماقال-تەمسىللەر ۋە رىۋايەتلەردىن ئىبارەت كەڭ دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

مەهمۇد قەشقەرى «دىۋان»نى باغداتتا قايتا تۈزەتكەندىن كېيىن، تەخمىنەن 1076-يىلى باغدات خەلىپىسى ئوبۇلقاسىم ئابدۇللا مۇقتەدى بىنئەمرۇللاغا تەقدىم قىلغان.

10. قۇتادغۇ بىلىگ

11-ئەسىردە ياشىغان ئۇلۇغ شائىر، بۈيۈك مۇتەپەككۇر، ئاتاقلىق پەيلاسوپ - ئالىم، ئۆز دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي — سىياسىي ھاياتىدا ئىنتايىن چوڭ رول ئوينىغان دۆلەت ئەربابى يۈسۈپ خاس ھاجىب يازغان ئەسەر. «قۇتادغۇ بىلىك» («بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم»)نى يېزىپ، شۇ دەۋردىكى قاراخانىلار پادىشاھى بۇغراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىننى سۇلايمانغا تەقدىم قىلغان ۋە بۇ خىزمىتى ئۈچۈن ئوردا ۋەزىرى ھېسابىدىكى خاس ھاجىپلىق ئۇنۋانىنى ئالغان. ئۇ 1085-يىلى ۋاپات بولغان.

«قۇتادغۇ بىلىك» زور ھەجىمدىكى 13مىڭ 500 مىسرالىق دىداكتىك داستان بولۇپ، ئاپتور ئۇنىڭدا دۆلەتنى باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىنى، دۆلەت خادىملىرىنىڭ بۇرچى ۋە ئەخلاقىي سۈپىتىنى، ئىلىم-مەرىپەتنىڭ ئەھمىيىتىنى، جەمئىيەت ۋە ئائىلە مەسىلىلىرىنى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ پەلسەپە ۋە ئەخلاقىي قاراشلىرىنى ئۆزىگە خاس بىر بەدىئىي ئۇسۇلدا، سىمۋوللۇق ئوبرازلار ۋاستىسى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئەنە شۇنداق كەڭ بايان قىلىنغانلىق سەۋەبىدىن بۇ ئەسەر سىياسىي — ئىقتىساد دەرسلىكى دەپمۇ باھالانغان. ئۇنىڭدا رېئال تۇرمۇش مەسىلىلىرى، كىشىلەرنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىرى، مەشھۇر كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتتە ئوينايدىغان رولى، كىشىلەرنىڭ تەبىئەت بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئەخلاقىي - پەزىلەت ئۆلچەملىرى تۆت شەخسنىڭ (ئادالەت ۋە قانۇن سىمۋولى بولغان پادشاھ كۈنتۇغدى، بەخت-سائادەت سىمۋولى بولغان ۋەزىر ئايتولدى، ئەقىل - ئىدراك سىمۋولى بولغان ۋەزىرنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىش، قانائەت سىمۋولى بولغان ۋەزىر قېرىندىشى ئودغۇرمىش) سۆھبەت

مۇنازىرىسى يولى بىلەن بايان قىلىندۇ.

خەلق ھېكمەتلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن بۇ داستاندا 11-ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ گۈزەللىكى ۋە شائىر ئەدەبىي ماھارىتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى گەۋدىلەندۈرۈلگەن، ئۇ ھەجىمىنىڭ چوڭلۇقى، ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەرنىڭ سالمىقى جەھەتتىن بولسۇن ۋە مەيلى تىل-ئەدەبىيات، تارىخ، پەلسەپە، سىياسىي - ئىقتىساد جەھەتتىكى ئەھمىيىتى تەرەپتىن بولسۇن، ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ناھايىتى زور قىممەتكە ئىگە، خەلقئارادا تۈركشۇناسلىق ۋە شەرقشۇناسلىق جەھەتتىمۇ يېڭى سەھىپە ئاچقان گىگانت ئەسەردۇر.

11. ئەتەبەتۇل ھەقايىق

«ئەتەبەتۇلھەقايىق» — 13-ئەسىردە ئۆتكەن ئەدىب ئەھمەد بىننى مەھمۇد يۈكنەكى يازغان دىداكتىك داستان. 14 باپلىق بۇ ئەسەردە ئىجتىمائىي ئەخلاق، مەرىپەت، تەرەققىيپەرۋەرلىك روھ ئىپادىلەنگەن، بۇ ئەسەر 1980-يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى ئىق ئەمەس، بىراق ئۇنىڭ مەزمۇنى ۋە تىل خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن، بۇ ئەسەرنى 12-ئەسىرنىڭ ئاخىرى 13-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، يەنى قاراخانىلار دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يېزىلغان دەپ پەرەز قىلىشقا بولۇدۇ.

ئەسەر 14 باپ 484 مىسرادىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭغا كېيىن باشقىلار تەرىپىدىن ئىلاۋە قىلىنغان 13 پارچە شېئىرنى قوشقاندا جەمئىي 512 مىسرا بولۇدۇ، ئەسەر ئاروز ۋەزنىنىڭ مۇتەقارىپ بەھرىدە يۇكسەك ماھارەت بىلەن يېزىلغان، ئەسەر دىداكتىك داستان بولۇپ، ئاپتۇر ئىلىم — مەرىپەتكە، تىرىشچان كىشىلەرگە، مەردلىك، ئادىللىق، كەمتەرلىك قاتارلىق ئىنسانى خىسلەتلەرگە قىزغىن مەدھىيە ئوقۇيدۇ، بىلىمسىزلىكنى ئەيىپلەيدۇ ۋە مەسخىرە قىلىدۇ، بۇ قاراشلىرىنى ئوبرازلىق شېئىرى تىل بىلەن بايان قىلىدۇ.

12. ئەرەملىك بالىقلىقلار

ئەبۇ نەسىر فارابى (873-950) ئۇلۇغ ئالىم ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر - قارلۇق مەدەنىيىتىنىڭ تۇنجى نامايەندىسى، مەشھۇر پەيلاسوپ، لوگىك، ماتېماتىك ۋە مۇزىكاشۇناس. ئۇ پۈتۈن ئۆمرىنى ئىلىم تەھسىل قىلىش يولىغا سەرپ قىلغان. فارابى ھىراتتا خىرىستىيان مۇتەپەككۇرى يۇھاننا ئىبنى ھەيلاندىن مەنتىق ئىلمىنى ئۆگەنگەن. قەدىمكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى نىسارالارنىڭ گىراماتىكا، ستىلىستىكا، ماتېماتىكا، فىزىكا، گېئومېترىيە، ئاسترونومىيە پەنلىرىنى بىرلىپ تەتقىق قىلغان. شۇڭا فارابى ئۆز بىلىم دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى بىلەن كىشىنى ھەيرەتتە قالدۇرىدۇ. «ئەرەملىك بالىقلىقلار»، «مەدىنە تۇل فازىلە» ناملىق كىتابىدا ئىلمي نۇجۇم، (ئاسترونومىيە) ۋە فىزىكا مەسىلىلىرى ئۈستىدە تەپسىلى توختالغان، ماددا ۋە ئىنسان، پسىخولوگىيە، ئەخلاق، سىياسەت توغرىسىدا چوڭقۇر مۇلاھىزە ئىلىپ بارغان.

ئۇنىڭدىن باشقا «ئىلىم-پەننىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇنى تونۇشتۇرۇش»، «ئالەم بوشلۇقى ھەققىدە سۆز»، «ئىلىم — پەننىڭ چېكى ۋە تەرىپى ھەققىدە»، «ئاسترونومىيە قانۇنلىرى ھەققىدە»، «ئەفلاتۇن، ئارستوتىل پەلسەپىسىنىڭ مەقسەتلىرى»، «ئاسمان جىسىملىرى ھەرىكىتىنىڭ دائىملىقى ھەققىدە»، «مۇزىكا توغرىسىدىكى چوڭ كىتاپ»، «شېئىر ۋە قاپىيە توغرىسىدا» قاتارلىقلار فارابىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسەرلىرىدۇر. شۇنداقلا ئۇ چوڭقۇر پەلسەپىۋى مەزمۇنغا، كۈچلۈك ئىنسانپەرۋەرلىك ھەم ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىغا، تولىمۇ گۈزەل شېئىرىي تەسۋىر ۋە بەدىئىي جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە كۆپلىگەن شېئىرلارنىڭ مۇئەللىپى ئىدى.

13. مەدىنە تۇل فازىلە (پەزىلەتلىك مەدەنىيەت)

ئەبۇ نەسر فارابى (950-873) ئۇلۇغ ئالىم ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۇيغۇر - قارلۇق مەدەنىيىتىنىڭ تۇنجى نامايەندىسى، مەشھۇر پەيلاسوپ، لوگىك، ماتېماتىك ۋە مۇزىكاشۇناسىدۇر.

ئۇنىڭدىن باشقا «ئىلىم-پەننىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇنى تونۇشتۇرۇش»، «ئالەم بوشلۇقى ھەققىدە سۆز»، «ئىلىم — پەننىڭ چېكى ۋە تەرىپى ھەققىدە»، «ئاسترونومىيە قانۇنلىرى ھەققىدە»، «ئەفلاتۇن، ئارىستوتىل پەلسەپىسىنىڭ مەقسەتلىرى»، «ئاسمان جىسىملىرى ھەرىكىتىنىڭ دائىملىقى ھەققىدە»، «مۇزىكا توغرىسىدىكى چوڭ كىتاب»، «شېئىر ۋە قاپىيە توغرىسىدا» قاتارلىق فارابىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسەرلىرىدۇر. شۇنداقلا ئۇ چوڭقۇر پەلسەپىۋى مەزمۇنغا، كۈچلۈك ئىنسانپەرۋەرلىك ھەم ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىغا، تولىمۇ گۈزەل شېئىرىي تەسىر ۋە بەدىئىي جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە كۆپلىگەن شېئىرلارنىڭ مۇئەللىپى ئىدى.

14. سۆزراھ

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 670 بەت، 13-ئەسىردە مۇھەممەت ئىبنى ئۆمەر ئىبنى خالىيە جامال قارشى پارس تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يازغان پارس تىلىنىڭ ئېزاھلىق لۇغىتى.

پارس تىلى سۆزلىكلىرىنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىنى ھەر تەرەپلىمە ئېزاھلاش ئارقىلىق پارس تىلىنىڭ ئىپادىلەش كۈچىنى نامايەن قىلىش ھەم پارس تىلىنى ئۆگەنگۈچىلەر ۋە تەتقىق قىلغۇچىلار ئۈچۈن ئوڭايلىق يارىتىپ بېرىش مەقسىتىدە يېزىلغان.

لۇغەتتە سۆزلۈكلەر چوڭ ۋە كىچىك جەھەتتىن ئىككى تەرەپلىمە ئېزاھلانغان. چوڭ جەھەتتە «باب» نامى بىلەن پارس تىلىدىكى 29 تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلۈكلەر، كىچىك جەھەتتە «پەسىل» نامى بىلەن يەنە شۇ 29 تاۋۇش بىلەن باشلانغان سۆزلۈكلەر ئۆز ئارا كىرىشتۈرۈلۈپ، ئەسلى مەنىسى، كۆچمە مەنىسى، تۈرلەنگەندىن كېيىنكى مەنىسى ۋە ئېتمولوگىيىلىك مەنىسى جەھەتلەردىن ئومۇمىيۈزلۈك ئېزاھلانغان. لۇغەتتە سۆزلۈكلەرنى ئېزاھلاش جەريانىدا، ئاپتۇر تارىخ، جۇغراپىيە، ئاسترونومىيە، ئېتنوگۇراپىيە جەھەتلەردىمۇ نۇرغۇنلىغان مەلۇماتلارنى بەرگەندىن سىرت، يەنە بەزى تارىخى شەخسلەرنىڭ تەرجىمھالى ھەققىدىمۇ قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى بەرگەن. بۇ كىتاپ ناھايىتى ئىناۋەتلىك لۇغەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ لۇغەت قىممىتىدىن باشقا تارىخ، جۇغراپىيە، ئاسترۇنۇمىيە، ئېتنىگۇراپىيە جەھەتتىكى تەتقىقات قىممىتىمۇ ئالاھىدە زور.

بۇ كىتاپ 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا كامفۇردا مەجدىدىندى مەتبەسىدە بېسىلغان تاش باسما نۇسخا.

كېيىنەك شەكىللىك توپلانغان، فورماتى 23×32 سانتىمېتىر، خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 20×27 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 29 قۇر خەت بار. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قەشقەر ۋىلايەت يېڭىسار ناھىيە قىزىل يېزا 6-كەنتتىكى ئابدۇۋايىت ھامۇتنىڭ ئۆيىدە XGP127-نومۇرلۇق تىزىملىك بىلەن ساقلىنىۋاتىدۇ.

15. مۇھەببەتنامە

خارەزمى 14-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياشاپ ئىجاد ئەتكەن شائىرلاردىن بىرى.

ئۇ «خاقانىيە تىلى» دەپ ئاتالغان باسقۇچتىن «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان باسقۇچقىچە بولغان ئارىلىقتا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. بۇ دەۋردە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەنئەنىلىرىنىڭ چوڭقۇر تەسىرى يەنىلا ئۆز كۈچىنى يوقاتمىغان ئىدى.

خارەزمىنىڭ ئۆز ئىسمى نامەلۇم. ئۇ چاغاتاي ئۇلۇسىغا قاراشلىق جەنۇبىي خارەزمدىكى مەسچىتلەرنىڭ ھوجرىسىدا مۇساپىر بولۇپ ياشىغان. شۇ يەردە ئىلىم تەھسىل قىلىش ۋە شېئىر يېزىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆزى مۇساپىر بولۇپ تۇرغان جاينىڭ نامىنى ئەدەبىي تەخەللۇس ئورنىدا قوللانغان.

1353-يىلى (ھىجرىيىنىڭ 754-يىلى) «مۇھەببەتنامە» دېگەن ئەسىرىنى يارىتىدۇ. شائىرنىڭ بۇ ئەسىرى ئىشقى — مۇھەببەت خەتلىرى ئۇسۇلىدا يېزىلغان بولۇپ، 11پارچە مەكتۇپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«مۇھەببەتنامە»نىڭ بىزگە قەدەر يېتىپ كەلگەن نۇسخىسى قەدىمكى ئۇيغۇر يىزىقىدا كۆچۈرۈلگەن، شۇنداقلا ئۇ 14-ئەسىردىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، ئۆزىگە خاس بەدىئىي شەكىلگە ئىگە ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىمىزدىن بىرىدۇر.

16. خەزائىنۇل مەئانى ۋە خەمسە

«خەزائىنۇل مەئانى ۋە خەمسە» — (1441 - 1501) ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى ياراتقان ئۇلۇغ شائىر، ئالىم، مۇتەپەككۇر، دۆلەت ۋە جامائەت ئەربابى ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرىدۇر.

نەۋائىينىڭ «خەزائىنۇل مەئانى» (مەنەلار خەزىنىسى) دېگەن شېئىرىي دىۋانى ھەم «خەمسە»سى ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدىكى ئەڭ يېرىك نەمۇنىلەردۇر.

«خەزائىنۇل مەئانى» — ئاساسەن غەزەللەردىن ئىبارەت 16 خىل لىرىك ژانىردىن تەركىب تاپقان، جەمئىي 80 مىڭ 344 مىسرالىق 3130 شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«خەمسە» داستانلار توپلىمى بولۇپ، ئۇنىڭغا «ھەيراتۇل ئەبرار»، «پەرھاد — شىرىن»، «لەيلى - مەجنۇن»، «سەببەئى سەييار»، «سەددى ئىسكەندەر»دىن ئىبارەت بەش داستان كىرگۈزۈلگەن.

نەۋائى ئەسەرلىرى تېماتىك مەزمۇن جەھەتتىن، بەدىئىي شەكىل جەھەتتىن خىلمۇ — خىل بولۇش بىلەن، ھەجمى جەھەتتىكى كۆپلىكى بىلەن كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ.

17. مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەيىن

بۇ نەۋائىينىڭ 1499-يىلى يېزىلغان سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىققا ئائىت ئەسىرىدۇر. بۇ كىتاپ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1988-يىلى نەشر قىلىنغان.

بۇ كىتاپتا شائىر، تىلشۇناس، تەزكىرىچى ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائىي ئەينى دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلق قەلەمكەشلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ ئانا تىلىدىن ۋاز كېچىشى بەدىلىگە پارس تىلىدا ئىجادىيەت قىلىدىغان خاھىشچانلىقىغا رەددىيە بىرىش ئاساسىدا ئۆز ئانا تىلىدا ئەسەر يېزىشنى تەشەببۇس قىلغان ھەم چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ھەم پارس تىلىدا كامىل بولۇشنى تەكىتلىگەن ئەسەر بولۇپ، مەزمۇن دائىرىسى تىلشۇناسلىق بىلەنلا چەكلىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئەدەبىي تەنقىتچىلىك ۋە پەلسەپىگىمۇ چېتىلىدۇ.

18. دېھقانچىلىق، ئوزۇق-تۈلۈك، كىيىم – كېچەك تەييارلاشنىڭ ئاساسى

تۆمۈر تۆۋرۆك (لۇ مىڭشەن) 1310-يىلى ئەتراپىدا «دېھقانچىلىق، ئوزۇق-تۈلۈك، كىيىم – كېچەك تەييارلاشنىڭ ئاساسى» دېگەن مەشھۇر كىتاپنى يېزىپ چىققان. بۇ كىتاپ 1314-يىلى تۇنجى قېتىم بېسىلغان. لېكىن بۇ قېتىمقى نەشرى ئېھتىياجنى قاندۇرالمىغاچقا، 1330-يىلى قايتا بېسىلغان ھەم موڭغۇلچە ۋە باشقا تىللارغىمۇ تەرجىمە قىلىنىپ يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىدا شۆھرەت قازانغان. تارىخى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، بۇ كىتاپ ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ھەر قايسى ۋىلايەت، ناھىيە ۋە ئايماقلىرىغىچە تارقىلىپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا مۇھىم رول ئوينىغان. ئالىمنىڭ بۇ مەشھۇر ئەسىرى ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر دېھقان، چارۋىچىلىرىنىڭ ئەمەلى تەجرىبىلىرىدىن بىۋاستە توپلانغان بىباھا گۆھەرلەر ئىدى. ئەينى زاماندا يۈەن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزى ھازىرقى بېيجىڭغا يۆتكەلگەندە نەچچە يۈز ئائىلىلىك ئۇيغۇر ھۆكۈمەت خىزمىتى بىلەن بېيجىڭدا خىلمۇ – خىل كەسىپلەر شۇغۇللانغان. بۇلارنىڭ ئارىسىدا دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك ئىشلىرىنى پۇختا بىلىدىغان ھەم بۇ جەھەتتە مۇكەممەل كەسپى بىلىمگە ئىگە كىشىلەرمۇ بار ئىدى. ئۇلار ئالىم تۆمۈر تۆۋرۆكنىڭ ئىلمى ئەسىرىنىڭ دۇنياغا كېلىشىدە ئۇنى لازىملىق ماتىريال ۋە مول تەجرىبە - ساۋاقلار بىلەن تەمىنلىگەن.

19. مجالسۇن نەفائىس (گۈزەللەر يىغىلىشى)

بۇ نەۋائىينىڭ 1491-يىلى يازغان ئەدەبىيات شۇناسلىققا ۋە تەزكىرىچىلىككە بېغىشلانغان ئەسىرى بولۇپ، ئۇ ئەينى دەۋردىكى ئالىم ۋە ئەدىبلەر، مەشھۇر شەخسلەرنىڭ بىئوگرافىيىلىك تەزكىرىسىدۇر. بۇ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1994-يىلى نەشر قىلىنغان. بۇ كىتاب ئەينى دەۋردە خوراسان مەملىكىتى دەپ ئاتالغان، كېيىنكى دەۋردە «ئاشاغى تۈركىستان» دەپ ئاتالغان ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ ھېرات شەھىرىدە ياشاپ ئۆتكەن ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشقا يەرلىرىدىمۇ ياشاپ ئىجات ئەتكەن شائىرلار، خەتتاتلار، گۈزەل سەنئەتچىلەر ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرنىڭ قىسقىچە ھايات پائالىيىتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتى ھەققىدە يېزىلغان مەشھۇر ئەسەردۇر.

20. سىياسەتنامە

«سىياسەتنامە» — بۇ سالجۇقىلار سۇلالىسىنىڭ جامائەت ئەربابى ۋە تۈرك ئالىمى نىزامۇل مۈلۈك (? -1092) تەرىپىدىن يېزىلغان كاتتا ئەسەردۇر. ئۇنىڭدا 11-ئەسىردىن ئىلگىرىكى ۋە ئەينى دەۋردىكى خانلىقلارنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئۇسۇللىرى ۋە قانۇن-پەرمانلىرى بايان قىلىنغان بولۇپ، ئىسلام دۇنياسىدىكى يېتۈك رەھبەرلىك سەنئىتى ئاساسى مەزمۇن قىلىنغان كىتاپتۇر، بۇ ئەسەر ئىتالىيىلىك ماك ياۋلىن يازغان رەھبەرلىك سەنئىتى ھەققىدىكى «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى» ناملىق ئەسەر بىلەن تەڭ دەرىجىدە تۇرىدىغان ئەسەردۇر.

21. شەرھى ئەلقانۇن

بۇ، قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان (10-ئەسىر) ئالىم، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمىنىڭ مەشھۇر نامايەندىسى ئىمادىدىن كاشغەرى تەرىپىدىن يېزىلغان ئەسەردۇر. ئۇ قەشقەردىكى ئاتاقلىق يىلىم يۇرتى «مەدرىسە ئى ساجىيە»دە ئوقۇپ ئىلىم - پەننىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى بويىچە چوڭقۇر بىلىم ھاسىل قىلىش بىلەن، ئىلمي تىبابەت ساھەسىدە ئىزدىنىپ مەشھۇر ئالىم بولۇپ يېتىشكەن، ئۇنىڭ كېسەللەرنى ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ داۋالايدىغانلىقى، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئۆزىگە ئۇچرىغان ئېغىر كېسەللىكلەرنى ئۇ زاتنىڭ داۋالىشىغا ئەۋەتىدىغانلىقى، تىببي ئىشلاردا ئۇنىڭ مەسلىھەتىگە ئېتىبار بىلەن قارايدىغانلىقى، ھەتتا جەڭدە يارىلانغان مەجرۇھلارمۇ ئۇنىڭ قولى ئارقىلىق داۋالانغانلىقى تارىخلاردا بىردەك زىكرى قىلىنغان، ئەنە شۇنداق تارىخي مەنبەلەرنىڭ بىرىدە، دۈمبىسىگە تۆمۈر پارچىسى پېتىپ قېلىش بىلەن زەخىملەنگەن بىر ھەربىي ئادەمنى داۋالىغاندا ئىشخانىسىدىن جەرراھلىق ئەسۋابىنىڭ كەلتۈرۈلۈشىگە تاقەت قىلالماي، كېسەلنىڭ بەدىنىگە پاتقان تۆمۈر پارچىسىنى چىشى بىلەن چىشلەپ تارتىپ ئالغانلىقتىن، ئۇدۇلدىكى ئىككى چىشىنىڭ سۇنۇپ كەتكەنلىكى، جەرراھلىق ئۈستىدە تەرلەپ-پىشىپ ئوپېراتسىيىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك تاماملىغاندا، بۇغراخاننىڭ ئىلتىپاتىغا نائىل بولۇپ ئاق دەستار (سەللە) ۋە قىلىچ بىلەن تارتۇقلانغانلىقى ھېكايە قىلىنغان.

ئالىم ئۆمرىدە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ داۋالاش دەستۇرى ھېسابلىنىدىغان «شەرھى ئەلقانۇن» ئەسرىنى يېزىپ، ئۇلۇغ بۇغراخانغا تەقدىم قىلغاندىن تاشقىرى، ئەبۇ بەكرى مۇھەممەت رازىنىڭ «دائىرە تۇلمۇئارىپ تىببىيە»، «كىتابۇش

شاھىد»، «كىتابۇلھاۋى» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى ئەلى ئىبنى سىنانىڭ «ھىكمىتۇل ئەلا»، فارابىنىڭ «ئەقسائىل ئۇلۇم» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى شەرق ئەللىرى خەلقلىرىگە تونۇشتۇرۇشتا چوڭ رول ئوينىغان.

ئۆزىگە تەقدىم قىلىنغان «شەرھى ئەلقانۇن» ئەسىرىنى كۆرگەندىن كېيىن، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئالىمنى مەخسۇس قۇبۇل قىلىپ، سۆھبەت ئارقىلىق تولۇق چۈشەنچىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، يارلىق چۈشۈرۈپ «شەرھى ئەلقانۇن»دا قەيت قىلىشىچە، ئاتا - بوۋىلىرىمىز قاراخانىلار دەۋرىدىن بىر قانچە مىڭ يىللار ئىلگىرى سالامەتلىكىنى ساقلاشنىڭ بىر قاتار ئىلمىي ئاساسلىرىنى بىلىۋېلىشقان، ئۇلار قارا سۆگەتنىڭ تۈرلۈك ۋاپا تارقاتقۇچى مىكرۇبلارنى ئۆزىگە تارتىۋېلىپ، سىرتقا ساپ ھاۋا چىقىرىپ بېرىدىغانلىقىنى سەزگەندىن كېيىن، قەيەرگە ئۆي - ئىمارەت سالماقچى بولسا، ئالدىن شۇ ئورۇنغا كۆلچەك كولاپ، قارا سۆگەت قويۇپ، ئاندىن ئۆي سېلىشقا تۇتۇش قىلىشتا بىر ياخشى ئادەتنى شەكىللەندۈرگەن ۋە باشقىلار «شەرھى ئەلقانۇن»دا كۆرسىتىلگەن داۋالاش ئۇسۇللىرى ھازىرمۇ ئوخشاشلا يۇقىرى قىممەتكە ئىگە بولۇپ كەلمەكتە.

22. ئۆگدىلمىش ئوغلى جانى بەگنىڭ باشتىن كەچۈرگەنلىرى

«ئۆگدىلمىش ئوغلى جانى بەگنىڭ باشتىن كەچۈرگەنلىرى» — بۇ كىتاپ 12-، 13-ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان تارىخچى ئەدىب، دىپلوماتى، دۆلەت ئەربابى، جانى بەگ ئۆگدۈلمىش ئوغلىنىڭ تەرجىمھال خاراكتىرلىق رومانىدۇر.

بۇ ئەسەر 1260-يىللىرى ئەتراپىدا يېزىلغا قويۇق ئەدەبى تۈسكە ۋە تارىخى ھۆججەت تۈسىگە ئىگە ئەسەر بولۇپ، قولىيازما ھالەتتە فىرانسۇزچە تەرجىمىسى گېرمانىيىنىڭ بېرلىن شەھىرىدىكى فىرۇسىيە پادىشاھلىق كۇتۇپخانىسىنىڭ شەرق بۆلۈمىدە ساقلانغان، 18-ئەسىردە فىرانسۇز يازغۇچىسى گىراماس دىرام مۇشۇ كىتاپ ئاساسىدا «كۆك مۇڭغۇلدا كۆك بايراق» ناملىق تارىخى رۇمانىنى يېزىپ چىققان، دىمەك، بۇ ئەسەر ئۇيغۇر تارىخىغا مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەر بولۇپ قالماستىن، بەلكى دۇنيا ئەدەبىياتىغا تەسىر كۆرسەتكەن مۇھىم ئەسەردۇر.

23. بابۇر نامە

بابۇر 1483-يىلى فەرغانە ۋىلايىتى ئاخسىدا تۆمۈرلەر ئەۋلادىدىن بولغان ئۆمەر شەيخ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

«بابۇرنامە»دىن مەلۇمكى، بابۇر ئۆزىنىڭ تۇنجى شېئىرىي دىۋانىنى 1519-يىلى كابۇلدا تۈزگەن، ئىككىنچى دىۋانىنى 1528-، 1529-يىللىرى ھىندىستاندا تۈزگەن، ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ بارلىق لىرىك مىراسىنى، يەنى ئىككى دىۋانغا كىرگەن ۋە كىرمەي قالغان شېئىرلىرىنى تولۇق دىۋان ھالىتىگە كەلتۈرگەن، لېكىن، ئۇنىڭ بۇ تولۇق دىۋانىنىڭ تەقدىرى ھازىرغىچە نامەلۇم، بابۇرنىڭ دىۋانلىرى ئارقىلىق بىزگىچە يېتىپ كەلگەن لىرىك ئەدەبىي مىراسى 364پارچە ئەسەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ 114پارچىسى غەزەل، 201پارچىسى رۇبائىي ژانىرىدا يېزىلغان، قالغىنى قىتئە، تويۇق.

«بابۇرنامە» دېگەن بۇ ئىسىم كېيىنكى ۋاقىتلاردا مۇقىملاشقان بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئاۋۋال بۇ ئەسەر تۈرلۈك مەنبەلەر ۋە نۇسخىلاردا «ۋاقىئاتى بابۇرى»، «تۈزۈكى بابۇرى»، «تەۋارىخى بابۇرى»، «بابۇرىيا» دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتالغان، بابۇر بولسا ئۆز ئەسىرىدە ئۇنى «تارىخ»، «ۋەقائىي» دەپ ئاتايدۇ.

زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر «بابۇرنامە»دە ئۆزىنىڭ 12 -يېشىدىن باشلاپ پۈتۈنلەي دېگۈدەك جەڭ ۋە ھەربىي يۈرۈش بىلەن ئۆتكەن جەڭگىۋار، تىنىمسىز، شۇنداقلا سەرگۈزەشتىلەرگە باي ھاياتىدىكى كەچۈرمىشلىرىنى، ئۆزى قاتناشقان ياكى ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان جەڭلەر، ۋەقەلەرنى، ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ياكى ئۆزى بىلىدىغان پادشاھ، خان، مىرزا، بەگلەرنىڭ ئەھۋالى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىرىنى، ئۆزىنىڭ ھېس — تۇيغۇ ۋە تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى ھەم باشقا كۆرگەن — بىلگەنلىرىنى بايان قىلىدۇ.

24. مەشھۇر ھېكايە گۈل ۋە نەۋرۇز

مەۋلانە ئەبەيدۇللا لۇتفى (1465-1366) ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ناۋايىغا قەدەر يېتىشكەن ئەڭ مەشھۇر ۋەكىلى ۋە ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر شائىر.

شائىر ئىككى تىلدا (ئۇيغۇر تىلى ۋە پارس تىلىدا) شېئىر يازغان بولۇپ، پارس تىلىدا يازغان شېئىرلىرى ئۆز دەۋرىدە پارس تىلىدا يازىدىغان ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىلىك شائىرلارنىڭ شېئىرلىرى بىلەن بارابەر ئورۇندا تۇرسىمۇ، دىۋان ھالىتىدە بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. ئەمما، ئۇيغۇر تىلىدىكى شېئىرلىرىنىڭ مۇكەممەل دىۋانى بار. ھەر خىل نۇسخىلىرىنى سېلىشتۇرۇپ قارىغاندا ئۇنىڭغا شائىرنىڭ 280 پارچىدىن ئارتۇق غەزىلى، ئىككى قەسىدىسى، 18 قىتئەسى، بىر قىسىم تۇيۇقلىرى كىرگۈزۈلگەن.

بۇندىن باشقا، ئىستانبۇل دارىلفۇنۇنى كۇتۇپپانىسىدا يەنە شائىرنىڭ «لۇتفى تۇيۇقلىرى» ناملىق توپلىمى ساقلانغان.

«گۈل ۋە نەۋرۇز» ناملىق لىرىك داستانى لۇتفى ئىجادىيىتىدە سالماقلىق ئورۇن تۇتىدۇ. ئەسەر 1411-يىلى يېزىلغان بولۇپ، 2400 مىسرادىن تۈزۈلگەن. ئۇنىڭدا شاھزادە نەۋرۇز بىلەن مەلىكە گۈلنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت سەرگۈزەشتىلىرى تەسۋىرلىنىدۇ. داستاننىڭ بىردىن بىر نۇسخىسى ھازىر ئۇلۇغ بىرىتانىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

نەۋايىنىڭ تەبىرى بىلەن ئېيتقاندا، «مەلىكۇل كالام» (سۆز پادىشاھى) بولغان لۇتفى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە كامالەتكە يەتكەن ئۇلۇغ مەرىپەتپەرۋەر، ئادالەتپەرۋەر شائىردۇر. ئۇنىڭ گۈزەل لىرىكىلىرى، نادىر غەزەللىرى ئۆز دەۋرىدە تۈركىي تىلدا سۆزلەيدىغان خەلقلەر ئارىسىدا كەڭ تۈردە ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۆزىدىن كېيىنكى مەشھۇر شائىرلارغا ئۈنۈملۈك تەسىر

كۆرسەتكەن. نەۋائىي ۋە فۇزۇلىدەك ئاتاقلىق شائىرلار ئۇنىڭ غەزەللىرىگە مۇخەممەس توقۇغان. ھەققەت توغرىسىدا پەلسەپىۋى مۇلاھىزىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «مەشھۇنۇلىھا ھەقايىق» دېگەن ئەسىرىنى 1892-يىلى يەكەنلىك تاجى مۇھەممەت ھىدى بەگ شىئىرىي نۇسخىدىن نەسرىي يول بىلەن شەرھىلىگەن ۋە ئۇنىڭغا «دەخلۇلجان ئەبۋابۇلجاھان» دەپ نام بەرگەن.

لۇتفى 99 يىشدا ھېراتتىنا ۋاپات بولغان.

25. قىسسەسۇل ئەنبىيا

نەسىرىدىن رابغۇزى 13-، 14-ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ياشىغان مەشھۇر يازغۇچى، مۇتەپەككۇر ۋە ئىسلامىيەت ئالىمى بولۇپ، ئۇ 1309-، 1310-يىللىرى «قىسسەئى رابغۇزى» ناملىق زور ھەجىملىك ئەدەبىي ئەسەرنى يېزىپ چىققان. بۇ ئەسەر خەلق ئارىسىدا «قىسسەسۇل ئەنبىيا» (پەيغەمبەرلەر قىسسىسى) دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. 72ماۋزۇدىن ئىبارەت بۇ نەسرىي ئەسەر ئۇيغۇر پىروزىسىنىڭ تۈزۈلۈشىگە خاس بولغان قىسسە ۋە رىۋايەتتىن ئىبارەت ھەر ئىككى خىل شەكىلنى ئۆزىدە بىرلەشتۈرگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا نەزم ئارلاشقان جايلارمۇ بار. مەسىلەن، مەدھىيىلەر بەزى قىسسىلەرنىڭ خۇلاسىلىرى، لىرىك كەچۈرمىشلەر، سەييارىلەر توغرىسىدا، باھارىيات ۋە كىتاپنىڭ خاتىمىسى قاتارلىقلار.

ئەسەردە ئىسلام دۇنياسىدىكى مەشھۇر ئەۋلىيالار ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى، كارامەتلىك سەرگۈزەشتىلىرى ھېكايە قىلىندۇ. بۇلاردىن ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغىنى «يۈسۈپ — زۇلەيخا» قىسسىسىدۇر. بۇ ماۋزۇنى بىرىنچى قېتىم ئۇلۇغ پارس شائىرى ئوبۇلقاسىم پىردەۋسى (1020-934) بەدىئىي ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىرىپ، «يۈسۈپ — زۇلەيخا» ناملىق شېئىرىي داستاننى يېزىش بىلەن شۆھرەت قازانغان ئىدى. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا بۇ ماۋزۇ رابغۇزى تەرىپىدىن قايتا ئىجادىي ئىشلىنىش بىلەن داخىلىق نەسرىي ئەسەر تەرىقىسىدە ئوتتۇرىغا چىقتى.

«قىسسەئى رابغۇزى» 1859-، 1881-يىللىرى قازاندا جەمئىي بەش قېتىم نەشر قىلىنغان بولۇپ، خەلق ئارىسىغا ئىنتايىن كەڭ تارقالغان. ئۇ 13-، 14-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى، شۇ زاماندىكى نەسر ۋە شېئىرىيەتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشىمىزدىكى قىممەتلىك مەنبەلەردىن بىرى.

26. مىفتاھۇل ئۇلۇم (ئىلىملەر ئاچقۇچى)

مەزكۇر ئەسەر ئۇيغۇر ئالىمى سىراجىدىن ئەبۇ ياقۇپ ئىبنى ئەبۇبەكىر سەككاكىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى. (1160-1228).

بۇ ئەسەر چاغىتاي ئوردىسىدا مۇئەللىپ باش مەسلىھەتچى بولۇپ يۈرگەن ۋاقىتتا يېزىپ چىققان. ئەسەر تىل ئەدەبىياتقا ئائىت، 13 تۈرلۈك پەنگە مۇناسىۋەتلىك مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە مۇجەسسەملىگەن ئەسەردۇر.

27. سازلار مۇنازىرىسى

«سازلار مۇنازىرىسى» 15-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغان ئۇيغۇر شائىرى ئەھمەدىنىڭ ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي يولى توغرىسىدا تولۇق مەلۇمات يوق. ئىجادىيەت مىۋىلىرىدىن بىزگە مەلۇم بولغىنى پەقەت «سازلار مۇنازىرىسى» دېگەن بىرلا شېئىرىي داستاندىن ئىبارەت. بۇ ئەسەرنىڭ 16-ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن يەككە-يېگانە نۇسخىسى ھازىر لوندوندىكى ئۇلۇغ بېرىتانىيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

«سازلار مۇنازىرىسى» ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى نادىر ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولۇشقا مۇناسىپ. شائىر بۇ داستاندا ئۆزىدىن بۇرۇن ھېچكىم جانلاندۇرمىغان ئوبراز ۋاستىلىرىدىن ئۇيغۇر چالغۇ ئەسۋاپلىرىنى تاللىۋېلىپ، ئۇلارنى ئۆز ئارا مۇنازىرىگە سېلىش يولى بىلەن، ئۆزىنىڭ خەلقپەرۋەرلىك، ھەقىقەتپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنى ئىپادە قىلغان. ئەسەر شائىرنىڭ ئۆزى ياشىغان تارىخى دەۋردىكى رېئاللىققا بىلدۈرگەن ئىنكاسى بولۇپ، ئۇ تۆرلۈك چالغۇ ئەسۋاپلىرىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازىدا جەمئىيەتتىكى ھەر خىل سىنىپ ۋە تەبىقىلەرنىڭ ئوخشاشمىغان سىياسىي، ئىجتىمائىي قاراشلىرىنى، خۇلقى – مىجەزلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. ئەسەر ئەڭ ئاخىرىدا يورۇقلۇقنىڭ زۇلمەتنى يەڭگەنلىكى، تاڭنىڭ تۈننى قوغلىغانلىقى توغرىسىدىكى مىسرالار بىلەن ئاياغلىشىدۇ:

كەلدى سەبا لەشكىرى يۈز تۈزدى سەپ،
قىلدى ئادالەت چىرىكىن بەر تەرەپ.

سۈبھى سەھەر ئاشتى سەبا يېلىنى،

سۈرىدى خوتەن خانى ھەبەش ئېلىنى.

يۇقىرىقى مىسرالار شائىرنىڭ ئىلغار دۇنيا قارىشىنى ئېزاھلاشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

«سازلار مۇنازىرىسى» يۇقىرىقى بەدىئىي كۆچكە ئىگە داستان. شائىر بۇ داستانى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ يېتۈك ئەدىب ئىكەنلىكىنى، شېئىرىي تىلى، پاساھەتلىك سۆز ئۇستىسى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەسەرنىڭ ۋەقەلىك قۇرۇلمىسى ماھىرلىق بىلەن ئۇيۇشتۇرۇلغان، شېئىرىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرى خىلمۇ – خىل، تىلى گۆزەل، داستانىنىڭ تىلىدىكى روشەن كىنايە ۋە ساتىرىك ئامىللىرى ئاپتۇرنىڭ تىل ئىشلىتىشتىكى ئىستىل ئىندىۋىدۇئاللىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

28. تارىخى رەشىدى

«تارىخى رەشىدى» — مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر تەرىپىدىن پارس تىلىدا 1541-يىلىدىن 1547-يىلىغىچە يېزىلغان ئەدەبىي تەزكىرە خاراكتېرلىك داڭلىق ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقى، ئەھمەدخان، سەئىدخان، بابۇر ۋە ئابدۇرىشىتخانلارغا مۇناسىۋەتلىك بىر قانچە ئەسىرلىك تارىخى ۋەقە بايان قىلىنغان. بۇ كىتاپ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1985-يىلى خەنزۇچە نەشر قىلىنغان.

بۇ كىتاپتا يالغۇز ھۆكۈمرانلارنىڭ ھايات پائالىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سەئىدىدىن كاشغىرى، ئەلشىر نەۋائى قاتارلىق يىتۈك ئالىملارنىڭ ھايات پائالىيىتى ۋە ئىجادىي پائالىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك پاكىتلارنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن ھەمدە ئەينى دەۋر تەكلىماكان گىرۋەكلىرى، قاراقۇرۇم ئېتەكلىرى، پامىر قىرلىرى جۇغراپىيىسى، بۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى، ئۆرۈپ-ئادىتى، دىنى ئېتىقاتى، ھەربىي - سىياسىي ھاياتىغا مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنى مۇجەسسەملىگەن يىتۈك قامۇس خاراكتېرلىك كىتاپتۇر.

29. دىۋانى نۆبىتى

«دىۋانى نۆبىتى» 18-ئەسىردە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى نۆبىتىنىڭ ئەسىرىدۇر.

ئۇ 17-ئەسىرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا خوتەندە تۇغۇلغان بولۇپ، كىچىك چېغىدىلا ئىلىم ئۆگىنىشكە بېرىلگەن. ئىلىم تەھسىل قىلىش ئۈچۈن يەكەن ئارقىلىق قەشقەرگە كەلگەن ۋە شۇندىن ئېتىبارەن ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان، ھىجرىيىنىڭ 1160-يىلى (مىلادى 1740-يىلى) 50 ياشلار ئۆپچۆرىسىدە ئۆزىنىڭ تۇنجى شېئىرلار دىۋانىنى تۈزگەن. 1750-يىلى ۋاپات بولغان.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ گۈزەل، راۋان، لىرىكىلىق غەزەل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، لۇتفىنىڭ ئىزىدىن ماڭغان. شائىر نۆبىتىنىڭ غەزەللىرى مەنتىقى راۋانلىقى، ئوخشىتىش ئىبارىلىرىنىڭ مەزمۇندارلىقى ۋە شەكلىنىڭ رەڭدارلىقى بىلەن كىتابخانلارنى ئالاھىدە ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ.

نۆبىتى ئىجادىيىتىدە مۇھەببەت تېمىسى ئاساسى ئورۇندا بولۇپ، ئايرىم غەزەللىرىدە تەسەۋۋۇپنىڭ پۇرىقى خىلىلا قويۇق ئىپادىلەنگەن ۋە ئىجادىي ئەمەلىيىتى بىلەن دۇنيا قارىشى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت كۆرۈلىسمۇ، لېكىن ئىلىم ئۆگىنىشنىڭ ئەھمىيىتى، ئىنسانىي ئەخلاق-پەزىلەت، ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى شېئىرلىرى سالماق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. تەرەققىيپەرۋەر شائىرنىڭ ئىجادىيىتىدە خەلققە ھېسداشلىق، ئاياللارنىڭ كەمسىتىلىشىگە نارازىلىق، ئىنسانغا مۇھەببەت، دوستقا ساداقەت، كىشىلەرگە ساۋاپلىق خىزمەت، ئۆز ئارا مۇناسىۋەتتىكى سەممىيەت قاتارلىق مەزمۇنلار كۆيلىنىدۇ.

شائىرنىڭ يۈكسەك بەدىئىي ماھارىتىنى باھالاشتا قىزغىن

ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسى بىلەن تولۇپ تاشقان خوتەن ھەققىدىكى بىر غەزىلىنى كۆرۈپ ئۆتۈشنىڭ ئۆزى كۇپايە:

رەۋزىگە مانەند خىيال ئەت خوتەننى،
بېھىشتىن زىياد مىسال ئەت خوتەننى.

خوجەستە خاكى رەھمەت سۈرمىسى،
كۆزۈڭگە تۇتىيا خال ئەت خوتەننى.

پەرىلەر بۇسەسى تۈرپە شىرىندۇر،
ھۆرلەر لەبىگە بال ئەت خوتەننى.

تەلئەتىگە خۇرشىد، كۆزلىرىگە ئەختەر،
يادەك قاشىغا ھىلال ئەت خوتەننى.

مۇئەللىمىن ئافاق، بىشىن سۇ خەنگۇي،
تىغلىگە دەرسى ماقال ئەت خوتەننى.

30. مەجمۇئەتۇل ئەھكام

16-ئەسىردە خوتەنىنىڭ قارىقاش ناھىيىسىدە ياشاپ ئۆتكەن ئۇيغۇر ئالىمى ۋە شائىرى مۇھەممەت ئېۋەز قارىقاشىنىڭ ئىلمىي مىراسلىرىدىن بىزگە قەدەر يېتىپ كەلگەنلىرى «مەخدۇم ئەزەم»، «مەجمۇئەتۇل ئەھكام» (ھۆكۈملەر يىغىندىسى) قاتارلىق ئىككى پارچە يىرىك ئەسىرى بىلەن بىر قىسىم شېئىرلىرىدىن ئىبارەت.

«مەخدۇم ئەزەم» — تەزكىرە خاركتىرلىك ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا 17-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 18-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە شىنجاڭدا يۈز بەرگەن زور سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋەقەلەر ھەم تارىخىي شەخسلەر توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن. ئۇ بىزنى 17-، 18-ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى توغرىسىدا قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

«مەجمۇئەتۇل ئەھكام» — 14 باپتىن تۈزۈلگەن ئىلمىي ئەسەر بولۇپ، ئۇ ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى، يىل، ئاي، كۈن ۋە يۇلتۇزلارنىڭ تەرتىپى، ئۇيغۇر يىل نامىسى قاتارلىق ئىلمىي نۇجۇمغا دائىر مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن باشقا، ھېساپ ئىلمى، جۇغراپىيە، تارىخ ۋە پىسخولىگىيە ئىلمى قاتارلىق كەڭ ساھالەرگىمۇ چېتىلىدۇ. كىتاپنىڭ ئاخىرىدا مۇئەللىپ ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ۋە ئۆزىگە زاماندىاش بەزى ئالىملارنىڭ ئىلمىي پائالىيەتلىرى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ.

مۇھەممەد ئېۋەز قاراقاشى ئەسەرلىرى پەن — مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنىڭ كۆپ تەرەپلىمىلىك مەزمۇنى بايلىقىنى گەۋدىلەندۈرگۈچى مۇھىم ئىلمىي تارىخىي يادىكارلىقلار جۈملىسىدىندۇر.

31. تەزكىرەئى ئارسلانخان

«تەزكىرەئى ئارسلانخان» 18-ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر تارىخچىسى ۋە شائىرى قاسىمى يازغان كىتاپ.

ئۇ قەشقەردە ياشاپ ئىلىم تەھسىل قىلغان. ئىسلام ئەقىدىلىرى ۋە تارىخ، پەلسەپە، ئەدەبىيات پەنلىرىدە ئۆز دەۋرىگە يارىشا يۇقىرى مەلۇماتقا ئېرىشكەن.

شائىرنىڭ بىزگە قەدەر يېتىپ كەلگەن ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئەسىرى 1799-يىلى يېزىلغان «تەزكىرەئى ئارسلانخان» ناملىق تارىخى داستانى بولۇپ، 2112 مىسرا شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاپتور ئۇنىڭدا ئىشەنچلىك تارىخى مەنبەلەرنى ئاساسى ماتېرىيال قىلىپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى ئارسلانخاننىڭ تەرىپ- سىپاتى ۋە ئۇنىڭ خوتەن رايونىغا ئىسلام دىنىنى تارقىتىش يولىدىكى پائالىيەتلىرىنى تەسۋىرلەيدۇ.

ئەسەرنىڭ مەزمۇن دائىرىسى خىلمۇخىل كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭدا شۇ دەۋرلەردىكى يەر مەسىلىسى، دېھقانلار ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە دائىر ئەھۋاللارمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن، بەزى قوشۇمچە تەنبىھلەرمۇ كىرگۈزۈلگەن.

ئەسەرنىڭ شېئىرى تىلى راۋان، ئوبرازلىق ۋە ئاھاڭداشلىققا ئىگە بولۇپ، 18-، 19-ئەسىرلەردە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مەيدانغا كەلگەن مۇنەۋۋەر داستانلاردىن بىرىدۇر.

32. چىڭگىزنامە

تەخمىنەن 18-، 19-ئەسىرلەر ئارىلىقىدا قەشقەردە ياشاپ ئىجادىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا مىرساھ قەشقەرى ۋە ئۇنىڭ ئىلمى مىراسلىرىدىن «چىڭگىزنامە» ناملىق بىر تارىخى ئەسىرى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن بولۇپ، بۇ ئۇيغۇر تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا زور قىممەتكە ئىگە ئىلمى مەنبەلەردىن بىرى ھېساپلىنىدۇ. ئاپتور بۇ ئەسەرنى يېزىشتا ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخچىسى مىرزا ھەيدەر قەشقىرىنىڭ پارس تىلىدا يېزىلغان «تارىخى رەشىدى»، ئىران تارىخچىسى مىر خۇەندىنىڭ «تارىخى رەۋزە تۇسسەفا»، جۇۋەينىنىڭ «تارىخى جاھانكۇ شاي» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلىرىدىن پايدىلانغانلىقىنى قەيت قىلىپ ئۆتىدۇ. مۇشۇ بايانلار ئارقىلىق بىز موللا مىرسالىھ قەشقەرىنىڭ ئەرەب، پارس تىللىرىغا كامىل ئىگەنلىكىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر نۇرغۇن قىممەتلىك ئەسەرلەر ۋە مەنبەلەر بىلەن چوڭقۇر تونۇشۇپ، ئۇزاق يىللار ئۇيغۇر ئىتنىكىسى ۋە سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەتكە دائىر نۇرغۇن ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق «چىڭگىزنامە»ناملىق تارىخى ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققانلىقىنى روشەن كۆرۈۋالالايمىز.

ئاپتور ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىنى ئىسلام تارىخشۇناسلىرى ۋە ئالىملىرىنىڭ ئەنئەنىۋى يېزىقچىلىق ئۇسلۇبى بويىچە ئادەمنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى رىۋايەتلەردىن باشلاپ، قەدىمكى تۈركىي قەۋملىرىنىڭ شەكىللىنىشى، جايلىشىشى، كۆرەش پائالىيەتلىرى، ئوغۇزخان توغرىسىدىكى تارىخى رىۋايەتلەر، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر خانلىقلارنىڭ تارىخي، چىنگىزخاننىڭ غەربىي رايون ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان

يۇرۇشلىرى، چىڭگىزخان ۋە ئەۋلاتلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى، مىلادى 16-ئەسىردىن 17-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرگە ئائىت ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيتى، تارىخىنى بىر قەدەر مۇكەممەل بايان قىلىپ ئۆتكەن.

ئەسەردە مۇھىم نۇقتا قىلىپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەيدانغا كېلىشى، سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ساھەسىدە ئىسلاھاتچىلىق تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇپ، مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتىشتا زور تۆھپە قوشقانلىقى يورۇتۇپ بېرىلگەن. مانا شۇ ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن موللا مىرسالىھ قەشقەرىنىڭ «چىڭگىزنامە»ناملىق ئەسىرى «تارىخى رەشىدىيە»، «تارىخى رەشىدى زەيلى»، «تارىخى ھەمىدىيە» قاتارلىق مەشھۇر تارىخى ئەسەرلىرىمىز قاتارىدىن مۇناسىپ ئورۇن ئالىدۇ.

33. مۇھەببەت داستانلىرى

«مۇھەببەت داستانلىرى» — ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى، ئاتاقلىق رېئالىزمچى شائىرى ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ داستانلار توپلىمى.

نىزارى 1837-يىلىدىن ئېتىبارەن «مۇھەببەت داستانلىرى» ناملىق چوڭ بىر ئەسەر يېزىشقا كىرىشىپ 1838 -يىللىرى ئۇنى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن ئاياغلاشتۇردى. ئەسەرنىڭ مەزمۇن دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، «رابىيە —سەئىدىن»، «ۋامۇق ئۇزرا»، «پەرھات — شىرىن»، «لەيلى — مەجنۇن» قاتارلىق داستانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

نىزارى 1770-يىلى قەشقەر شەھرىنىڭ بۇلاق بېشى مەھەللىسىدە كىچىك قول ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئوقۇش يېشىغا يەتكەندىن كېيىن مەكتەپتە خەت ساۋادىنى چىقىرىپ، كېيىن قەشقەردىكى خانلىق مەدرىستە ساۋادىنى چىقىرىپ، كېيىن قەشقەردىكى خانلىق مەدرىستە ئەرەب، پارس تىللىرىنى ياخشى ئۆگەن ھەمدە ئەرەب، پارس ئەدەبىياتى بىلەن، بولۇپمۇ پارس ئەدەبىياتىنىڭ كلاسسىكلىرى شەيخ سەئىدى، خوجا ھاپىز شىرازى، بىدىل، جامىلارنىڭ ئەسەرلىرى ۋە شۇنىڭدەك ئۇلۇغ ئەدىب ئەلشىر نەۋائىينىڭ ئىجادىيىتى بىلەن چوڭقۇر تونۇشۇپ، ئۇلار ئۈستىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بارغان. ئىلمىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە ماھارەت ئىگىلەپ، خەتتاتلىق سەنئىتى ساھەسىدە چوڭ ئىقتىساسقا ئېرىشكەن.

شائىر ياشىغان دەۋر 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە 19 -ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مانجۇ ھاكىمىيىتى ۋە ئۆز ئىچىدىكى فېئوداال ھۆكۈمرانلىقىنىڭ زۇلمىغا، قاراڭغۇ جەمئىيەتكە نەپرەت كۆزى بىلەن قاراپ، ئۆزىنىڭ رېئال

جەمئىيەتكە نىسبەتەن بولغان نەپرەت ۋە قەھرى - غەزىپىنى ئۆز شېئىرلىرىغا سىڭدۈرگەن ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە فۇداللىققا قارشى دىموكراتىك تىندىتسىيە (خاھىش) مەۋجۇت بولۇپ، بۇ ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ۋە ئىلغارلىققا ئىگە.

ئۇ ئۆمرىنىڭ 60 يىلىنى ئوقۇش، ئوقۇتۇش، كاتىپلىق ۋە كىچىك- كىچىك ئىجادىيەتلەرنى يارىتىش بىلەن پەقىرلىك ئىچىدە ئۆتكۈزگەن. شائىرنى 1830-يىلى زوھۇردىن ھېكىم بەگ ئۆز ئوردىسىغا ئالدۇرۇپ مىرزا (كاتىپلىق) خىزمىتىگە تەيىنلەيدۇ. شائىر بۇ خىزمەتتە ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا قەدەر (تەخمىنەن ئون يىل) تۇرغان بولۇپ، بۇ شائىر ئىجادىيىتىنىڭ گۈللەپ ياشنىغان دەۋرى بولدى.

34. كىتابى غېرىب

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ 19-ئەسىردىكى مۇشھۇر ۋەكىللىرىدىن بىرى غېرىبى 1802-يىلى قەشقەردە قول ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. بالىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدا مەھەللە مەكتەپلىرىدە ئوقۇپ ساۋادىنى چىقارغان. كېيىن ئائىلىسىدە خام – سەرگەزچىلىك ئىشلىرىغا ياردەملىشىپ، يوقسۇللۇق، خارىزارلىقتا ئىغىر تۇرمۇش كەچۈرگەن.

غېرىبى ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق شائىرى نىزارى بىلەن تونۇشۇپ ئۇنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىدۇ. نىزارى ئۇنىڭ ئىلىم ساھەسىدىكى ئىشتىياقى ۋە ئىقتىدارىنى كۆرۈپ، خەتتاتلىق ئىشلىرىغا سالىدۇ ۋە ئوقۇتىدۇ. كېيىنرەك، ئۆز مەسئۇللىقىدىكى كاتىبات ئىشخانىسىنىڭ كاتىپى قىلىۋالىدۇ.

ئۇ 1837-يىلى زوھۇرىدىن ھېكىمبەگنىڭ تەشەببۇسى بىلەن «كىتابى غېرىپ» دىگەن ئەسەرنى يېزىپ چىققان. بۇ 2150مىسرا بېيىتتىن تەركىپ تاپقان شېئىرىي ماقالە بولۇپ، 36ماۋزۇ، 58 سۇئال- جاۋاپ بىلەن تۈزۈلگەن.

ئەسەردە شۇ دەۋردىكى 32خىل كەسىپنىڭ بىر - بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ۋە ئىچكى زىددىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ. 19-ئەسىردە شىنجاڭ جامائەتچىلىكىدە مەۋجۇت بولغان 32خىل كەسىپنىڭ خاراكتېرىكىسى خېلى ئوچۇق سىنىپى نۇقتىدا زىكىر قىلىنىدۇ.

مۇھىم تەرىپى شۇكى، 32خىل كەسىپ ئىچىدە ھەممىدىن جىق ۋە خەلققە ئاش بەرگۈچى – دېھقان، ھەممىدىن ئىلغار ۋە ئۇلۇغۋارى ئىشلەمچى دەپ يازىدۇ. ئەسەردە ئىشلەمچىگە ۋاكالىتەن بىر خىشچى ئوبرازى گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

شائىرنىڭ نەزىرىدە «ئۇلۇغ»، ۋە «خىسلەتلىك» دەپ

ئاتاشقا ھەقىقى لايىق كىشىلەر ئەسلا ھۆكۈمران تەبىقىلەر، يەر ئىگىسى بولماستىن، دەرەخ قويۇپ كۆكەرتىپ چۆللەرنى باغۇ-بوستان ئەيلىگەن، ھالال ئەمگەكچى ۋە ماڭلاي تەرى ئارقىلىق زىمىندا جەننەت ياراتقان، ئۆز ئىشىغا بولغان ماھىرلىقى جەھەتتە ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان دېھقان ۋە ئىشلەمچىلەردىن ئىبارەت.

بۇ خىل ئىلغار كۆز قاراش ئاپتورنىڭ پۈتۈن ئەسىرىگە سىڭدۈرۈلگەن. غېرىبى ئەمگەكچىلەر سىنىپى مەيدانىدا تۇرۇپ ئىلغار ئىدىيىلەرنى ئالغا سۈرگۈچى سۈپىتىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئۆزىگە خاس ئورۇن تۇتىدۇ.

35. مەھزۇن ئەلۋاھىزىن

19-ئەسىردە قەشقەردە ياشاپ، ئىجات قىلغان شائىرلاردىن بىرى نورۇز زىيائى. ئۇ ئاتاقلىق يازغۇچى، شائىرلاردىن ئابدۇرېھىم نىزارى، تۇردى نازىم (غېرىبى) قاتارلىقلار بىلەن زاماندىش بولۇپ، ياشلىق چاغلىرىدىن باشلاپلا قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئوقۇپ ئىلىم تەھسىل قىلغان.

ئۇ زوھۇرىدىن ھېكىم بەگ ھوزۇرىدا كاتىپلىق قىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، شائىر نىزارىنىڭ بىۋاستە تەسىرى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەتكە بولغان ئىشتىياقى يەنىمۇ ئۇرغۇپ-تېشىپ، ھېجرىيىنىڭ 1259-يىلى (مىلادى 1839-يىلى) «مەھزۇن مەلۋاھىزىن» (مۇڭلۇق ۋەزلەر) ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ تاماملايدۇ. 4800مىسرالىق بۇ شېئىرىي داستاندا دىنىي تەنبىھ ۋە سىياسىي، ئىلمىي پەندى-نەسىھەتلەرنى بايان قىلىپ، پادىشاھلارنى ئادالەتلىك بولۇشقا چاقىرىدۇ.

ئەسەرگە «مەھزۇن مەلۋاھىزىن» (مۇڭلۇق ۋەزلەر) دەپ نام قويۇلۇشىدىكى سەۋەپ — شائىرنىڭ ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشتىلىرى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئەسەردە يېزىلىشىچە ئۇ 14يىل زوھۇرىدىن ھېكىمبەگنىڭ سارىيىدا ئىشلەپ، ئىككى يىلغىچە كېسەل بولۇپ ياتىدۇ. ئەنە شۇ ئېغىر پەيتلەردە ئۇ ياردەمچىسىز قىلىپ، كېسەللىك ئازابى ئىچىدە ئېغىر تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. شائىر بۇ توغرىدا ھۆكۈمران تەبىقىلەردىن شىكايەت قىلىپ، ئۆز ھاياتىنىڭ مۇھتاجلىق ۋە قايغۇ — ھەسرەت ئىچىدە ئۆتكەنلىكىنى مۇڭلۇق شېئىرىي مىسرالار ئارقىلىق بايان قىلىدۇ. شائىر داستاننىڭ باش قىسمىدا تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ:

سەبەھى نوتئىدا چەكتى خانە تېز،

ئېشكىن سۈگرە قىلدى مۇنداغ زىر.

دىمەككىم ئېشىك ئاۋۋال قارا قاندۇر،
ئۇ ئىرۇر گاھ خۇنغا خىسل ئىفزاندۇر.

ھەرنە تۆككەن ياش ساۋاتىنى،
قىل نەزەر كۇرمىڭ مۇراتىنى.

ئەسەردە ئۈچ مۇھىم باب بار. ئۇنىڭ بىرى، شائىرنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرى، ئىككىنچىسى، ئىلىم - پەن توغرىسىدىكى بايانلىرى، ئۈچىنچىسى، شائىرنىڭ قەشقەر توغرىسىدا يېزىلغان لىرىكىلىق شېئىرلىرىدىن ئىبارەت.

36. تەۋارىخى مۇسىقىيۇن

«تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» 19-ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر ئەدەبىي مۇزىكاشۇناسى ۋە تارىخچىسى موللا ئىسمەتۇللا ئىبنى نىمەتۇللا (مۆجىزى)نىڭ ئەسىرى.

ئۇ خوتەنلىك بولۇپ، ئۆز دەۋرىدە ئەدەبىيات، تارىخ ھەم مۇزىكا ئىلمىدە يۇقىرى ئىختىساسقا ئېرىشكەن بىلىم مۆتىۋەرلىرىدىن بىرى ئىدى. مۆجىزى 1870-يىللىرى ئەتراپىدا شۇ ۋاقىتتىكى خوتەن ھاكىمدارى ئىلشىر ھېكىم بەگنىڭ تەۋسىيە قىلىشى بىلەن قەدىمكى تارىخى مەنبەلەردىن ئىشەنچلىك دەلىل- پاكىتلارنى توپلاپ « تارىخى مۇسىقىيۇن» (مۇزىكانتلار تارىخى) ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ چىققان.

بۇ كىتاپ ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ ئاساسى بولغان مۇقاملارنىڭ ۋە ئۇيغۇر خەلق چالغۇ ئەسۋاپلىرىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ھەققىدىكى بۇ تارىخى ئەسەردە فارابى، لۇتفى، نەۋائى، مەلىكە ئامانىسساخان، قېدىرخان قاتارلىق ئەدىب ۋە مۇزىكا ئۇستازلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ھايات پائالىيىتى توغرىسىدا قىسقىچە مەلۇمات بېرىدۇ. ئاپتورنىڭ بايانى ئىخچام، تەسىرلىك، گۈزەل ھېكايە تۈسىنى ئالغان بولۇپ، كىتاپخانلاردا چوڭقۇر ھاياجان ۋە كۈچلۈك تەسىرات قوزغىتىدۇ. بولۇپمۇ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ پادىشاھى ئابدۇرىشىتخان ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىكى ئاتاقلىق مۇقامشۇناس، مۇزىكانت، شائىرە ئامانىسا خېنىم ھەققىدە قىزىقارلىق مەلۇمات بېرىدۇ.

«تارىخى مۇسىقىيۇن» ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك مەنبەلەردىن بىرىدۇر.

37. تەزكىرەتۇل بۇغراخان

«تەزكىرەتۇل بۇغراخان» 19-ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر تارىخچىسى موللا ھاجىنىڭ ئەسىرى بولۇپ، ئۇ قەشقەردە ياشاپ بىلىم تەھسىل قىلغان ۋە ئىلمىي ئىجادىيەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۆز ھاياتىدا ئىسلامىيەت تارىخى ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر بىر مۇنچە ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

«تەزكىرەتۇل بۇغراخان» ئەسىرى موللا ھاجىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا قاراخانىلار پادىشاھى سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئوغلى ھەسەن بۇغراخان، شېھىد ئارسلانخان، يۈسۈپ قېدىرخان قاتارلىقلارنىڭ تەرجىمھالى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ، شۇنداقلا تۆت ئىمام زەبىھۇللانىڭ يۈسۈپ قادىرخان دەۋرىدە ماۋرە ئۇننەھرىدىن قەشقەرگە كېلىپ، خوتەندە ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن قىلغان جەڭلىرى سۆزلىنىدۇ.

بۇنىدىن باشقا، ئۇنىڭ تارىخچى ئالىم شەيخ ھەرىرى بىلەن بىرلىكتە يازغان «جەڭنامە ھەزرىتى رۇسۇل ئەلەيھىسسالام» ناملىق چوڭ ھەجىمدىكى تارىخى ئەسىرى بار. بۇ ئەسەر بىر جەڭنامە قىسسىسى، ئالتە تەزكىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، جەڭنامە قىسسىسىدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىسلام دىنىنى تارقىتىش يولىدا قىلغان كۆرەشلىرى ھېكايە قىلىنىدۇ. ئالتە تەزكىرە: «جەڭنامە ئىمام مۇھەممەد ھەنىفە ۋە بىبى ھەنىفە» قىسسىسى، «تەزكىرە خوجا ئەبۇ نەسىر سامانى» قىسسى، «تەزكىرەتى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان» قىسسىسى، «تەزكىرەئى ھەزرەت شەيخ باھاۋىدىن قۇددۇس سىرە» قىسسىسى، «تەزكىرەئى خوجا فىقىيە ئايۇپ» قىسسىسى، «تەزكىرەئى ھەزرەت ھۆسىين پەيزۇللا» قىسسىسى قاتارلىقلاردىن ئىبرەت بولۇپ، ئۇلاردا يۇقىرىقى مەشھۇر زاتلارنىڭ تەرجىمھالى ۋە پائالىيەتلىرى سۆزلىنىدۇ.

موللا ھاجىنىڭ يۇقىرىقى ئەسەرلىرى ساپ ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، ئۇلارنى پەقەت تارىخي ئەسەر سۈپىتىدىلا ئەمەس، بەلكى تەزكىرە ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى قاتارىدا يۇقىرى باھالاشقا بولىدۇ.

38. مۇھەببەتنامە - مېھبەتكام

«مۇھەببەتنامە - مېھبەتكامە» مۇھەممەت ئىمىن خوجام قۇلى ئوغلى خىرقىتى (1634 – 1724) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاتاقلىق مۇتەپەككۇر - شائىرى.

ئۇ، قەشقەر تازغۇننىڭ باغچى يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. 16 يېشىدىن باشلاپ قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئوقۇپ ئەرەب، پارس تىللىرىنى ياخشى ئىگىلەيدۇ ھەم ئۆزىدىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرى ۋە ئەرەب، پارس ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى بىلەن بىللە ئاپپاپ خوجىنىڭ بېغىدا باغۋەن بولۇپ ئىشلەيدۇ. بۇ شائىر ئىجادىنىڭ ئەڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان چاغلىرى بولۇپ، ئۇ 1670-يىللىرى «مۇھەببەتنامە - مېھبەتكامە» ناملىق لىرىك داستانىنى يازىدۇ. خىرقىتى بۇ ئەسەردە مۇھەببەت بىلەن مېھنەتنى تېما قىلغان ھالدا، چوڭقۇر لىرىكا ۋە رومانتىك خىيال ئارقىلىق مۇھەببەت بىلەن مېھنەتنىڭ بىرلىكى، ئىنسانلارنىڭ ھەر قانداق پائالىيىتى مېھنەت ۋە مۇھەببەت مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدىغانلىقىنى سابا، بۇلبۇل ۋە قىزىلگۈللەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق بايان قىلىپ بېرىدۇ.

ئەسەرنىڭ شېئىرىيەت ماھارىتى ئۈستۈن، تىلى ئوبرازلىق بولۇپ، ئەسەرنىڭ ئالغا سۈرگەن ئىدىيىسى بىلەن ئەدەبىي كۈچىنى بىلىش ئۈچۈن، شائىرنىڭ يۇقىرىقى مىسرالىرى رۇشەن دەلىلدۇر. ئەسەردە مۇھەببەت بىلەن مېھنەت ئەڭ يۇقىرى ئىدىيە ۋە چىرايلىق تىل بىلەن تەرىپلىنىپ، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى چوڭقۇر مەنىلىك تەمسىل، گۈزەل تەسۋىرلەر ۋاسىتىسى ئارقىلىق تەسۋىرلىنىپ، ئاپاق خوجا دەۋرىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

مەلۇمارلارغا قارىغاندا، خىرقىتى ئاپاق خوجىنىڭ تەپسىلىي تارىخىنى بايان قىلىدىغان يەنە بىر ئەسەرمۇ يازغان. لېكىن ھازىرغىچە ئۇنىڭ ئىجادىي ئەمگەكلىرىدىن بىزگە مەلۇم بولغىنى «مۇھەببەتنامە - مېھبەتكامە» داستانىدىنلا ئىبارەت.

39. ئەغزار تېببي

«ئەغزار تېببي» مۇھەببەت مىراتبېك ئىلىبېك ئوغلى 17
-ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر تېبابەت ئالىمىنىڭ ئەسىرى. ئۇ قەشقەردە تۇغۇلۇپ – ئۆسكەن ۋە قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر تېۋىپ ھۆكۈمالىرىدىن بولۇپ يېتىشكەن.

مۇھەممەت مىراتبېك ئەلىبېك ئوغلى ئۆمۈر بويى تېبابەتچىلىك ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كېسەللەرنىڭ دەردىگە دەرمان بولغاندىن باشقا، ھىجرىيىنىڭ 1150-يىلى (مىلادى 1640-يىلى) «ئەغزار تېببي» (تېبابەتچىلىك مەقسەتلىرى) ناملىق ئەسەر يازغان. ئۇنىڭدا كۆپىنچە يەرلىك دورا ئەشيالىرى ۋە ئاددىي چارىلەر بىلەن كېسەل داۋالاش ئۇسۇللىرى كۆرسىتىلگەن بولۇپ، بۇ كىتاب مۇھەممەت مىراتبېكنىڭ ئوغلى نەسرۇللا ئاخۇنۇندىن باشلاپ كىچىك نەۋرىسى سوپى ئاخۇنۇم ۋە ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىگە قەدەر بولغان بىر قانچە ئەۋلاد كىشىلەر تەرىپىدىن ئاتا كەسپى 400 يىل مابەينىدە ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇلۇپ كېلىنگەن بۇ ئەسەرنىڭ تېبابەتچىلىك تارىخىدىكى مۇھىم دەستۇرى بولۇپ قالغان.

40. تارىخىي مۇسىقىيۇن

«تارىخىي مۇسىقىيۇن» 16-ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر مۇقامشۇناسى ۋە ئاتاقلىق شائىرلاردىن بىرى يۈسۈپ قەدىرخان يەركەندىنىڭ ئەسىرى.

ئۇ يەكەنلىك بولۇپ، سەنئەت تالانتى ئۇرغۇپ تۇرغان ئىلمىي ئىجادىيەت دەۋرى – مەلىكە ئامانىسا خېنىم، ئاياز قۇشچى قاتارلىق ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر مۇزىكانت ۋە شائىرلىرى قاتارىدا سۇلتان ئابدۇرېشىدخان سارىيىدا ئۆتتى.

«تارىخىي مۇسىقىيۇن»دا بايان قىلىنىشىچە، ئۇ راۋابنى ئىسلاھ قىلغان ۋە خۇشتار قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابنى ئىختىرا قىلغان. «ۋىسال» ناملىق يېڭى مۇقامنى ئىجاد قىلغان. شېئىرىي ئىجادىيەتتە، ئۆز دەۋرىنىڭ مۆتىۋەر شائىرى بولۇپ، «دىۋان قېدىرى» ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى يازغان. خۇراسان، خارازم، ئىران ۋە ئىراقتىن كەلگەن كۆپلىگەن مۇزىكا تالىپلىرىغا دەرس ئۆتكەن.

قېدىرخان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكىسى «12 مۇقام»نى رەتلەپ چىقىشقا مەلىكە ئامانىسا خېنىم بىلەن بىرلىكتە رىياسەتچىلىك قىلىپ، ئۇيغۇر مۇقاملىرى، داستانلىرى، مەشرەپلىرىنى تۈنجى قېتىم رەتلەپ قېلىپلاشتۇرۇپ چىقىش بىلەن، ئۇيغۇت مەدەنىيەت تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ئۇلۇغ ئەھمىيەتكە ئىگە پارلاق سەھىپە ياراتتى. بولۇپمۇ «12مۇقام» تېكىستلىرىنى قايتىدىن ئىسلاھ قىلىشتا ئااسلىق خىزمەت كۆرسەتتى. ئۇ كۆپلىگەن مۇقام تېكىستلىرىگە ناۋائىي لىرىكىسىنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن ئەڭ يارقىن ۋە نەپىس قىسىملىرىنى تاللاپ كىرگۈزدى. ئۇ پۈتۈن ئۆمرىنى سەنئەتكە بېغىشلاپ، 1571-يىلى ئالەمدىن ئۆتتى.

41. مەھمۇدنامە

«مەھمۇدنامە» 15-، 16-ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ياشاپ، ئىجادىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ئۇيغۇر شائىرى، داڭلىق ھەربىي سەركەردە ۋە قابىلىيەتلىك جامائەت ئەربابى ئايازبېك قۇشچىنىڭ ئەسىرى. ئۇ سۇلتان سەئىدخاننىڭ يېقىنلىرىدىن بىرى بولۇپ، خان بىلەن جەڭگىۋار يۈرۈشلەرگە بىللە قاتناشقان ھەمدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئاپپاراتلىرىدا موھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

ئايازبېك قۇشچى ئۆز ھاياتىدا كۆپلىگەن لىرىك غەزەللەر ۋە قەسىدىلەرنى، جۈملىدىن «مەھمۇدنامە»، «جاھاننامە» قاتارلىق يېرىك داستانلارنى يېزىپ قالدۇرغان.

«مەھمۇدنامە» — شائىر ھاياتىنىڭ كېيىنكى يىللىرىدا ئۆز ئوغلىغا نەسىھەت تەرىقىسىدە يېزىلغان دىداكتىك داستان بولۇپ، ئۇنىڭدا كىشىلىك تۇرمۇشتا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئەدەب — ئەخلاق ۋە قائىدە- يوسۇنلار توغرىسىدا ياشلارغا پايدىلىق مەسلىھەتلەر بېرىلگەن.

«جاھاننامە» — ئايازبېك قۇشچىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرى بولۇپ، 1532-، 1533- يىللىرى يېزىلغان. 2650مىسرادىن تۈزۈلگەن ئۇ يېرىك داستاندا پادىشاھ شەھسىۋار، شاھزادە فىرۇز، مەلىكە رەنا قاتارلىق شەخسلەرنىڭ گۈزەل ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق، يەكەن خانلىقىنىڭ تارىخى، ئاپتورنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي قاراشلىرىغا دائىر مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان، ھاكىمىيەتنى ئادالەت بىلەن يۈرگۈزۈش، خەلققە ياخشىلىق قىلىش، ئۆمۈرنى بىھۇدە ئۆتكۈزمەسلىك، ۋاقىتنى قەدىرلەش قاتارلىق ئىلغار ئىدىيىلەر ئالغا سۈرۈلگەن.

42. تارخي رەشدي

«تارىخي رەشدىي» 15-، 16-ئەسرلەردە ياشغان ئاتاقلىق ئۇيغۇر تارىخچىسى ۋە دۆلەت ئەربابى مىرزا ھەيدەر قەشقىرى تەرىپىدىن يېزىلغان.

ئۇ دوغلات شاھزادىلىرىدىن بولۇپ، ئاتىسى مۇھەممەت مىرزا ھۆسىين سۇلتان ھۆسىين بايقارا ھوزۇرىدا ئاراتۆپىگە ھاكىملىق قىلىۋاتقان يىللىرىدا دۇنياغا كەلگەن. سەككىز يېشىدا ھىراتتىكى ئاتاقلىق ئالىملارنىڭ تەربىيىسىگە بېرىلىپ، ئىلىم – پەننىڭ ھەرقايسى تۈرلىرى بويىچە ئۆز دەۋرىگە يارىشا ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر مەلۇمات ئىگىلىگەن.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا سۇلتان (سۇلتان سەئىدخان توققۇز شەھەرنىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن) 22 يىل سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئەمرلەر ئەمىرى ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ، كۆپ قېتىملىق جەڭگىۋار يۈرۈشلەرگە باشچىلىق قىلىش بىلەن، سەئىدىيە خانلىقىنى كۈچەيتىش، مۇستەھكەملەشتە خىزمەت كۆرسەتكەن.

سۇلتان سەئىدخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، مىرزا ھەيدەر كابۇلغا بېرىپ، بابۇر شاھقا ۋاكالىتەن (مىرزا ھەيدەرنىڭ ئانىسى بابۇر شاھنىڭ ئانىسى بىلەن بىر تۇغقان ئىدى) كەشمىرنىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇرىدۇ. دۆلەتتە تەرتىپ ۋە ئادالەت ئورنىتىشقا كۈچ چىقىرىدۇ.

ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا سەلتەنەتنى تەرك ئېتىپ، 1545-يىلى «تارىخي رەشدىيە» ناملىق ئەسەرنى يېزىشقا كىرىشىدۇ. بۇ كىتاب ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر ئىنتايىن قىممەتلىك مەلۇماتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان

بۇ ئۈچ جىلتلىق ئەسەر پارس تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، ئاپتور كىتابنى سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ نامىغا بېغىشلىغان.

«تارىخي رەشىدىيە» ئەسىرى كېيىنكى دەۋرلەردە تارىخچى ئالىملارنىڭ ئىجادىيەتلىرىگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. تارىخچى موللا مۇسا سايرامى ئۆزىنىڭ «تارىخي ئەمنىيە» ئەسىرىنى يېزىشتا، مىرزا ھەيدەرنىڭ ئەسىردە بايان قىلىنغان تارىخي جەريانلاردىن پايدىلانغان، ئۆز پىكرىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئۈنىڭدىن ستاتا كەلتۈرگەن. 18-ئەسىردە ياشىغان خوتەنلىك ئالىم موللا مۇھەممەت نىياز ئاخونۇم «تارىخي رەشىدىيە» ئەسىرىنى شۇ دەۋردىكى خوتەن ۋالىيى مۇھەممەت نىيازبەگ نامىغا ئۇيغۇرچە تەرجىمە قىلغانلىقى مەلۇم. قىسقىسى، «تارىخي رەشىدىيە» بىزنىڭ ئۇيغۇر تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشىمىزدا قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلاردىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

43. كىتابى تىب ئاقسارايى

«كىتابى تىب»نى 19-ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر تېبابەت ئالىمى جامالىدىن ئاقسارايى يازغان. ئۇ، قارىقاش ناھىيىسىنىڭ ئاقساراي كەنتىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. باشلانغۇچ ساۋادىنى ئۆز يېزىسىدىكى دىنىي مەكتەپلەردە چىقارغاندىن كېيىن، خوتەن مەدرىسلىرىدە ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ئەرەب، پارس، ئوردۇ تىللىرىنى پۇختا ئۆزلەشتۈرىۋالغاندىن باشقا، ئەدەبىيات، ئىلمىي نۇجۇم، تېبابەت، دىن، شەرىئەت ئىلمىي قاتارلىق ساھەلەردە ئەتراپلىق بىلىم ئىگىسى بولۇپ يېتىشكەن. بولۇپمۇ ئۇنىڭ تېبابەتچىلىك ئىلمىدە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى گەۋدىلىك بولۇپ، يەرلىك تىۋىپلارنىڭ كېسەل كۆرۈش ۋە داۋالاش ئۇسۇللىرىنى تەتقىق قىلىپ، ئۇنى ئىلمىي يۈكسەكلىككە كۆتۈرگەن ھالدا داۋالاش رېتسېپلىرىنى تۈزگەن، ھەر خىل شىپالىق دورىلارنى ياسىغان. يىراق — يېقىندىن كەلگەن بىمارلارنى داۋالاپ ساقايتىش بىلەن خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان بولغان.

جامالىدىن ئاقسارايى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك تەجرىبىلىرىنى توپلاش، تەتقىق قىلىش ۋە ئۆزىنىڭ بىۋاستە داۋالاش ئەمەلىيىتىن ھاسىل قىلغان تەجرىبە — ساۋاقلارنى يەكۈنلەش ئاساسىدا، «كىتابى تىپ ئاقسارايى» ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ چىققان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ ئەنئەنىۋىي قانۇن — قائىدىلىرى، كېسەل كۆرۈش، داۋالاش ئۇسۇللىرى، شىپالىق دورىلارنى ياساش، ئىشلىتىش ئۆلچەملىرى، دورىگەرلىك سايمانلىرى ۋە دورا مەنبەلىرى قاتارلىق مەزمۇنلار تونۇشتۇرۇلغان. ئالىمنىڭ ئەرەب تىلىدا يېزىلغان بۇ ئەسىرى 1899-يىلى ھىندىستاننىڭ لاكنۇ شەھىرىدە نەشر قىلىنغان ۋە مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىغا قەدەر ھىندىستاننىڭ دېھلى شەھىرىدىكى ئىسلام تېبابىتى دارىلفۇنۇنىدا رەسمىي دەرسلىك قىلىپ ئوقۇلۇپ كەلگەن.

جامالىدىن ئاقسارايى تېبابەتچىلىك ئىلمى ساھەسىدە خەلقئاراغا يۈزلەنگەن مۆتىۋەر ئالىم سۈپىتىدە مەدەنىيەت تارىخىمىزدىن ئورۇن ئالىدۇ.

44. غازات مۇلكى چىن

بۇ موللا بىلال موللا يۇسۇپ ئوغلى (نازىم) 1823 -يىلىدىن 1899 -يىلىغىچە ياشىغان ئاتاقلىق ئۇيغۇر شائىرى ۋە يازغۇچىسى يازغان ئەسەر.

ئۇ غۇلجا شەھرىدە كەمبەغەل كاسىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. دەسلەپ ئاتىسىنىڭ تەربىيىسىدە باشلانغۇچ ساۋاتقا ئىگە بولغان. ئاتىسىدىن يېتىم قالغاندىن كېيىنمۇ، ئېغىر تۇرمۇش مۇھىتىنىڭ ئىسكەنجىسىدە قىلىشىغا قارىماي، ئوقۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ، تولۇق مەلۇمات ئىگىلىگەن.

كىچىكىدىنلا ئەدەبىياتقا زور ئىشتىياق باغلىغان موللا بىلال ئۆز زامانىسىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى، باي كلاسسىك ئەدەبىي مىراسلارنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتكە كىرىشىدۇ. ئۇنىڭ دەسلەپكى شېئىرلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ناھايىتى يېقىن بولغاچقا، خەلق ئارىسىدا ناخشىغا ئايلىنىپ كەتكەن بولۇپ، «نازىم» نامى بىلەن تا ھازىرغىچە ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

شائىرنىڭ ياشلىق چاغلىرىدا يازغان غەزەللىرى «غەزالىيات» ناملىق توپلامغا كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇ شېئىرىيىتىنىڭ گۈزەللىكى، رەڭمۇ رەڭلىكى، پىكىرىنىڭ چوڭقۇرلىقى ۋە تىلىنىڭ راۋانلىقى بىلەن دىققەتكە سازاۋەردۇر. موللا بىلال ئۆزىنىڭ بۇ لىرىك شېئىرلىرىدا ئەركىنلىكنى، چىن ئىنسانىي مۇھەببەتنى، ھايات گۈزەللىكلىرىنى قىزغىن كۈيلىدى. ھەقىقەت، ئادالەت، ياخشىلىق، ساداقەت توغرىسىدىكى ئىدىيىۋىي قاراشلىرىنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈردى.

خەلق بىلەن ھەمنەپەس شائىر 1867 -يىلىدىكى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا بىۋاستە قاتنىشىپ، «كىتاب غازات مۇلكى چىن» ناملىق شېئىرىي داستانىنى يېزىپ چىقتى. بۇ ئەسەر

ئۇيغۇر ئەدەبيات تارىخىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى بىر قەدەر رېئاللىق بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن تارىخىي، ئىجتىمائىي ئەھمىيەتكە ئىگە شېئىرىي جەڭنامىدۇر.

شائىر بۇندىن باشقا «نۇزۇگۇم» ناملىق داستاننى يېزىپ، خەلق قوزغىلىڭىنىڭ قەھرىمانى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سۆيۈملۈك شائىرەسى نۇزۇگۇمنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش بىلەن، خەلقىنىڭ ئازادلىق — ئەركىنلىككە، بەخت — سائادەتكە بولغان قايناق ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈردى.

«چاڭمۇزا يۈسۈپخان» ناملىق ساتىرىك ئەسىرىدە بولسا، چەتتىن كەلگەن ھىيلىگەر، ئىنساپ — دىيانەتنى بىلمەيدىغان، ئالدامچى چاڭمۇزا يۈسۈپخاننى ساتىرىك قامچىسى ئاستىغا ئېلىپ، خەلقىنىڭ ئەقىل — پاراستى ۋە كۈچ — قۇدرىتىنى رۇشەن گەۋدىلەندۈرۈپ بەردى.

گۈزەل تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى موللا بىلال جاھالەتلىك دەۋرنىڭ زۇلمى ئاستىدا ھاياتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئىككى كۆزىدىن ئايرىلىپ، 76 يېشىدا ۋاپات بولغان.

45. تارىخي ئەلتەبەرى

بۇ «تارىخ ئەل رۇسۇل ۋە ئەل مۇلۇك»مۇ دېيىلىدۇ. بۇ ئەرەب تارىخىغا دائىر 12 جىلىتلىق مەشھۇر ئەسەربولۇپ، بۇنى ئەرەب ئالىمى ۋە تارىخچىسى ئەبۇ جاپپار تەبەرى (838 – 923) نىڭ مەشھۇر ئەسىرىدۇر.

ئەسەردە دۇنيانىڭ يارىتىلىشىدىن تارتىپ، 915-يىلىغىچە بولغان تارىخ بايان قىلىنغان. ئاپتور ئىلمگە ئەستايىدىل پوزىتسىيە تۇتۇپ، مەلۇم ۋەقە توغرىسىدىكى بىر نەچچە تارىخي ۋەقەلەرنى بىر – بىرلەپ بايان قىلغان. تارىخنىڭ چىنلىق بىلەن بايان قىلىنىشىغا ئەھمىيەت بەرگەن. ئەسەرنىڭ مەزمۇنى مول، تارىخي ۋەقەلەر چىنلىق بىلەن بايان قىلىنغاچقا، تارىختا ئۆتكەن تارىخچىلار ئۇنىڭدىن نەقىل كەلتۈرۈشكەن. بۇ كىتابنى ئابدۇرۇسۇل بىننى مەۋلانە 1996-يىلى ئاپتونوم رايۇنلۇق قەدىمقى ئەسەرلەر ئىشخانىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ كىتاب قىلغان.

46. ماقالات

«ماقالەت»نى 19-ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئالىم ۋە ئەدىبلىرىمىزدىن ئىمىر ھۆسەيىن سەبۇرى يازغان. ئۇ قەشقەردە تۇغۇلغان ۋە ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدىن تارتىپلا ئىلىم — مەرىپەتكە ئىشتىياق باغلاپ، قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئوقۇپ بىلىم تەھسىل قىلغان.

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە ئەرەب، پارس ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى بىلەن تونۇشۇپ، ئۆزىمۇ شېئىر يېزىشقا كىرىشكەن.

شائىر سەبۇرى كەمبەغەللىكتە ئېغىر تۇرمۇش كەچۈرگەن، لېكىن بۇ ھال ئۇنىڭ كۆچلۈك ئىجادىي ئىنتىلىشىنى توسۇپ قالالمىدى ۋە ۋە شۇ غۇربەتلىك تۇرمۇش شارائىتىدا تۇرۇپمۇ كۆپلىگەن شېئىر نەسرىي ئەسەرلەرنى ياراتتى.

زوھۇرىدىن ھېكىمبەگ سەبۇرىنىڭ ئىلىم — ساھەسىدىكى ئىقتىدارلىق كىشىلەردىن بىرى ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تتونۇشۇپ، تۆمەن دەرياسىدىكى ھەرەمباغ يېزىسىدىن بىر قىسىم بىنام يەرلەرنى ئاجرىتىپ بەرگەن. شائىر ئۆز ئائىلىسى بەن شۇ يەرگە ماكانلىشىپ، دېھقانچىلىق ئەمگىكى بىلەن تۇرمۇشنى ئۆتكۈزگەن.

زوھۇرىدىن ھېكىمبەگ سەبۇرى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئىلمىي — ئىجادىي ئىشلار شۇغۇللىنىشقا دەۋەت قىلىپ، ناۋائىينىڭ «قۇشلار تىلى» ئەسىرىگە جاۋابەن نەسرىي ئۇسۇل بىلەن ئاممىباب تىلدا، خەلققە چۈشىنىشلىك بىر ئەسەر يېزىش توغرىلىق مەسلىھەت بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن سەبۇرى «ماقالات» (ماقالىلەر) ناملىق ئەسىرىنى يېزىشقا كىرىشىدۇ.

ئاپتور 20 بابتىن ئىبارەت بۇ ئەدەبىي ئەسەردە

تەسىرلىك ھېكايىلەرنى سۆزلەش ۋاستىسى ئارقىلىق كىشىلىك جەمئىيىتى ۋە كىشىلىك مۇناسىۋىتى، ئىلىم — مەرىپەت، ئىنسانىي ئەخلاق — پەزىلەت قاتارلىق موھىم ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئۈستىدە ئۆزىنىڭ كۆز قارىشى ۋە پىكىر — مۇلاھىزىلىرىنى بايان قىلىدۇ.

بۇندىن باشقا، سەبۇرى «ناۋائىينىڭ ‹سەددىي ئىسكەندەر› داستانى توغرىسىدا» قاتارلىق ئىلمىي — نەزىرىيىۋي ئەسەرلەرنى يېزىپ، ناۋائىينىڭ ئىجادىيىتىنى يورۇتىدۇ.

ئۇنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك، ھەق — ئادالەت، ئىلىم — مەرىپەت ۋە سۆيگۈ — مۇھەببەت كۈيلەنگەن لىرىك شېئىرلىرى توپلانغان بىر شېئىرلار دىۋانىمۇ ساقلىنىپ كەلگەن.

ۋەتەن — خەلقىنىڭ كېلىچىكىگە زور ئۈمىد — ئىشەنچ بىلەن قارىغان شائىر ئۆزىنىڭ بىر شېئىرىدا:

كەتسەم ھايات باھارى بولۇپ خازان،
قالغاي يادىكار جاھان ئىچرە جاۋىدان.

- دەپ يازغىنىدەك، ئۇنىڭ ئىجادىيىتى خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن سۆيۈپ ئوقۇلۇپ، بىر قىسىم شېئىرلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكىسى «12مۇقام»غا سېلىنىپ ئېيتىلىپ كەلمەكتە.

47. ئەمىر باۋائىي

مەزكۇر ئەسەر 1830-يىللىرى قەشقەردە ئابدۇرېھىم نىزارى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن كىتاب بولۇپ، 1830-يىللاردىن باشلاپ قەشقەر، خوتەن، ئاقسۇ مەدرىسلىرىدە دەرسلىك قىلىپ ئۆتۈلگەن بولۇپ، 1957-يىلى قەشقەر مەدرىسلىرى تاقالغىچە بولغان ئارىلىقتا 200 يىل مەدرىس دەرسلىكى قىلىنغان ئەسەردۇر.

«ئەمىر باۋائىي» ناملىق بۇ كىتابنىڭ فورماتى 13cm×23، 90 بەت، چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان، تاش باسما كىتاب.

48. مۇختەر مۇھەممەد

«تەجەللىي» مۇختەر مۇھەممەد يازغان، ئەدىب تەجەللىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتىگە ئائىت بىئوگرافىك ئەسەر. مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 2000-يىلى نەشر قىلىنغان.

ئەسەردە تەجەللىنىڭ 1848-يىلى قاغىلىقتا تۇغۇلۇپ ئۆسكەنلىكى، دېھلى، كابۇل قاتارلىق جايلاردا خېلى ئۇزاق مۇددەت ئوقۇغاندىن كېيىن، ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ، قاغىلىقتا تېۋىپلىق قىلغانلىقى، خېمىيە ئىلمى بويىچە تەتقىقات، تەجرىبە ئېلىپ بارغانلىقى، ئالىمنىڭ ئەرەب، پارس، ھىندى، چاغىتاي تىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەنلىكى، ھەتتا ھىندى تىللىرىدىمۇ ئەسەر يازغانلىقى، «بەرق تەجەللى ۋە سەبەق مۇجەللى» ناملىق شېئىر توپلىمى 1969-يىلى قەشقەر شەھرىدە تاش مەتبەدە بېسىلغانلىقى بايان قىلىنغان.

49. تەزكىرەئىي ئەزىزان (ئۇلۇغلار تەزكىرىسى)

بۇ تەزكىرە خاراكتېرلىك ئەسەر بولۇپ، 18-، 19-ئەسىرلەر ئارىلىقىدا قەشقەردە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى ۋە يازغۇچىسى مۇھەممەد سادىق كاشغەرى 1771-يىلى يازغان. «تەزكىرەئىي ئەزىزان» شۇ دەۋردىكى قەشقەر ھاكىمى مىرزا ئوسمان بەگنىڭ ئانىسى رەھىم ئاغىچىنىڭ ھاۋالىسىگە ئاساسەن يېزىلغان بولۇپ، ئاپتور ئەسەردە مەختۇم ئەزەم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ شىنجاڭغا كېلىش تارىخى، ئاپاق خوجا دەۋرى، خوجىلارنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىش كۆرەشلىرى تەپسىلكىي بايان قىلىنغان.

19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى مۇھەممەد نىياز ئىبنى خوجام ئاقسۇنىڭ ئونسۇدا كۆچۈرگەن قوليازما كىتاب. ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمقى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGQ142-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلىنىۋاتىدۇ. 1988-يىلى قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلغان.

50. زۇبرەتۇل ماسائىل

مۇھەممەت سادىق قەشقەرى 1840-يىلى «زۇبرەتۇل مەسائىل» ئەسىرىنى يازدى. بۇ ئەسەردە شەرىئەت قائىدىلىرىنى مىللىي ئادەت ۋە تەلەپلەر بىلەن جىپسىلاشتۇرۇش تەشەببۇس قىلىنىپ، بۇنىڭ ئۈچۈن بىر قانچە ئەمەلى پاكىتلار بىلەن ھېكايىلەر سۆزلىنىدۇ. ئەسەرنىڭ مەزمۇنىدىن مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار ئۆز دەۋرىنىڭ سىياسىيسىغا قارىتا پەرۋاسىز مۇناسىۋەتتە تۇرماستىن، بەلكى ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىشكە تىرىشچان ھۆكۈمدارلار ئۈچۈن قوللانما سۈپىتىدە مۇشۇ ئەسەرنى يارىتىپ، ئۇلارغا مۇۋاپىق قائىدە — تۈزۈملەرنى بەلگىلەش ۋە ئىجرا قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەت بەرگەن. تارىخى شارائىت نۇقتىئىنەزىرىدىن قارىغاندا بۇ يازغۇچىنىڭ ئىدىيىسىدىكى ئىلغارلىق تەرەپتۇر. چۈنكى ئۇنىڭ فېئوداللىق قائىدە — تۈزۈملەرنى پۈتۈنلەي يوقۇتۇشتىن ئىبارەت يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلۈشى ئەينى شارائىتتا ئەسلى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

بۇنىڭدىن تاشقىرى ئالىم 1846-يىلى ئەرەب تارىخچىسى جۇۋەيىر تەبىرنىڭ «تارىخ تەبىرى» ناملىق كىتابىنى تەرجىمە قىلىدۇ ۋە بىر قانچە بابلارنى قوشۇپ تولۇقلاپ، «تارىخى ئىسكەندىرىيە ۋە تاجىنامە شاھى»ناملىق ئەسەرنى يارىتىدۇ. بۇنى قەشقەر ھاكىملىرىدىن ئىسكەندەر بەگ تەشەببۇس قىلغانلىقتىن، ئەسەر ئۇنىڭ نامى شۇنداق ئاتالغان.

بۇ ئادەتتىكى بىر ئەسەرنى تەرجىمە قىلىش بولماستىن، ئاپتۇرنىڭ يېڭى بابلارنى قوشۇش نەتىجىسىدە تولۇقلىنىپ مەيدانغا كەلگەن بىر ئىجادىي ئەسەرنى يارىتىش جەريانىدۇر.

مۇھەممەت سادىق قەشقەرى بۇ ئىجادىي ئەمگىكىنى مەيدانغا چىقىرىش ئۈستىدە ئىنتايىن جاپالىق ئىشلىدى. كۆپ مېھنەت سىڭدۈردى. ئۈچ يىل داۋام قىلغان ئىجادىي مېھنەت

جەريانىدا «تارىخى ئىسكەندەرىيە ۋە تاجنامە شاھى»ناملىق ئەسىرى مەيدانغا كەلدى. ئاپتور بۇ ھەقتە كىتاپنىڭ ئاخىرىغا تۆۋەندىكىلەرنى يازىدۇ:

كۆنجى خىلۋەت ئىچرە بولدۇم ، قىلمىدىم سەيرى چىمەن ،
بوستانۇ – باغ كۆرمەيىن نى سەدرىنى ئى شەجەر.

جەھد قىلدىم ئۆچ يىل ئىچرە ئەيلىدىم سەئيى بەلىغ،
شۆكرە لىللا كىم تامام بولدى خەلەلسىز بىخەتەر.

مۇھەممەت سادىق قەشقەرىنىڭ بۇ ئەسەرلىرى ئەڭ ياخشى تارىخي ۋە ئەدەبي ئەسەرلەر سۈپىتىدە ھازىرقى ۋاقىتتىمۇ رىئال ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى ئەدەبي ئىلمي ئىجادىيەتلەر ئارىسىدىن پەخرى ئورۇن ئالىدۇ.

51. تەزكىرەتۇل رشاد

بۇ مۇھەممەت تۆمۈر قاراقاشى تەرىپىدىن يېزىلغان تارىخى تىمىدىكى داستاندۇر.

بۇ داستان ھىجرىيە 1234-يىلى خوتەننىڭ قارا قاشتا يېزىلغان نەسرى داستان بولۇپ، ئۇنىڭدا تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن بولغان خوجىلارنىڭ نەسەبنامىسى ھەم ۋاقەلىرى بايان قىلىنغان. تارىخچى موللا مۇھەممەت تۆمۈرى ئۆز ئەسرىدە ھەق - ئادالەتنى نۇرلۇق قۇياشقا ئوخشۇتۇپ، ئەلنى ئادالەت ئارقىلىق باشقۇرۇش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تەڭسىزلىك، زوراۋانلىقنى قاتتىق قامچىلايدۇ.

52. تەزكىرەئى بۇغراخان

«تەزكىرەئى بۇغراخان» ئەدىب موللا ھاجى تەرىپىدىن يېزىلغان قارا خانىيلارنىڭ خان جەمەتى ۋە نەسەپنامىسىگە ئائىت ئەسەر بولۇپ، بۇ كىتاپ قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1988-يىلى نەشر قىلىنغان

بۇ كىتاپتا قاراخانىلار پادىشاھى سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئوغلى ھەسەن بۇغراخان، شىھت ئاسلانخان، يۇسۇپ قىدىرخان قاتارلىقلارنىڭ تەرجىمالى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ. شۇنداقلا تۆت ئىمام زەبھۇللانىڭ يۇسۇپ قادىرخان دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىن قەشقەرگە كېلىپ، خوتەندە ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن قىلغان جەڭ پائالىيەتلىرى بايان قىلىنغان.

53. تارىخى ئەمىر تۆمۈر

بۇ كىتاب جاھانگىر ئەمىر تۆمۈر كوراگان (تۆمۈر لەڭ) (ھىجرىيە 737-، 808-يىللار ياشىغان)نىڭ ھايات پائالىيىتى بايان قىلىنغان تەرجىمھال خاراكتېرلىك ئەسەر بولۇپ، ئاپتورى نامەلۇم.

كىتاپتا تۆمۈرلەڭنىڭ ئائىلە كېلىپ چىقىشى، ھايات –پائالىيىتى بايان قىلىنغان بولۇپ، جاھانگىر ئەمىر تۆمۈر كوراگاننىڭ ھاياتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى چىن ئېلىگە قارشى يۈرۈش قىلىپ، (808-يىللار ئوتتۇرىلىرىغا قەدەر) ۋاپات بولغانغا قەدەر بولغان تارىخى ۋەقەلەر ئەتراپلىق يورۇتۇپ بېرىلگەن.

بۇ كىتاب ھېجرىيە 1256-يىلى 504بەتلىك كىتاب بولۇپ بېسىلغان.

54. تەزكىرە ئىمام زەبىھۇللا

بۇ 1819-ئەسىرلەردە ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرى ۋە تارىخچىسى موللا نىياز يازغان مەشھۇر ئەسەر.

ئۇ خوتەندە ياشاپ، ھايات كەچۈرگەن. ياشلىق دەۋرلىرىدىن باشلاپ ئىلىم تەھسىل قىلىشقا كىرىشىپ، ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى، ئىسلامىيەت تارىخى ۋە ئەدەبىيات قاتارلىق پەنلەر ساھەسىدە ئۆز دەۋرىگە يارىشا يۇقىرى مەلۇماتقا ئىرىشكەن.

موللا نىياز ئۆز ئۆمرىدە كۆپلىگەن ئەدەبىي، تارىخي ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغانلىقى مەلۇم، لېكىن ئاپتۇرنىڭ قولىيازما ھالەتتە بىزگە قەدەر يېتىپ كەلگەن ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتىدە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولغان ئەسىرى «تەزكىرە ئىمام زەبىھۇللا» ناملىق شېئىرىي داستاندۇر. 2340 مىسرا شېئىردىن تەركىپ تاپقان 11بابلىق بۇ ئەسەر ھىجرىيىنىڭ 1212-يىلى (مىلادى1797-يىلى) خوتەندە يېزىلغان. ئۇنىڭدا قاراخانىيلاردىن يۈسۈپ قادىرخان دەۋرىدە ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن ماۋرە ئۈننەھىردىن كەلگەن ئىمام نەسىردىن باشلىق تۆت ئىمامنىڭ نەسەبنامىسى، خوتەنگە ئىسلام دىنىنى تارقىتىش يولىدا ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى (ھىجرىيىنىڭ 380-يىللىرى، مىلادى 999-، 1000يىللار)، تۆت ئىمامنىڭ خوتەندە ھالاك بولىشى، ئاخىرىدا ئىسلام دىنىنىڭ خوتەندە تارقىلىشى قاتارلىق تارىخي ۋەقەلەر ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئەسەرنىڭ شېئىرىي سەنئىتى خېلى يۇقىرى، تىلى ئاممىباپلىققا ئىگە بولۇپ، قولىيازما ھالەتتە خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان.

«تەزكىرە ئىمام زەبىھۇللا» ئەسىرى ھەم تارىخى، ھەم ئەدەبىي قىممەتكە ئىگە يازما يادىكارلىقىمىزدىن بىرىدۇر.

55. تارىخى ۋەتەن ۋاقىئاتى خوتەن

«تارىخى ۋەتەن ۋاقىئاتى خوتەن» خوتەنلىك مۇھەممەد ئابدۇللا ھاجىنىڭ ھىجرىيە 1368-يىلى كۆچۈرۈلگەن قولىيازما كىتابى بولۇپ، ئەسەردە تۈرك خانلىقلىرىنىڭ ۋە تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تارىخى، خوتەننىڭ پەيدا بولىشى، ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى خوتەننىڭ تارىخىنى شىئېرىي ئۇسۇلدا بايان قىلغان ئەسەر بولۇپ، ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا ئەينى دەۋردىكى ئالتە شەھەر خەلقىنىڭ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئېلىپ بارغان قوزغىلاڭلىرىنىڭ تارىخى ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن يورۇتۇپ بېرىلگەن.

56. يۈسۈپ —زۇلەيخا

«يۈسۈپ — زۇلەيخا» ئېپىك داستان بولۇپ، ھىجرىيە 1222-يىلى موللا يۇنۇس يەركەندى يەركەندە قولدا كۆچۈرۈپ، يېزىپ چىققان قولىيازما كىتاپ بولۇپ، ئابدۇراخمان جامىنىڭ پارس تىلىدا يېزىلغان «يۈسۈپ- زۇلەيخا» ناملىق داستانىغا تەقلىت قىلىپ يېزىپ چىققان كىتاپ بولۇپ، ئەسەردە ئابدۇراخمان جامىنىڭ ئەسىرىدىن مۇستەقىل ھالدا سيۇژىت ۋەقەلىكى، ئىشلەتكەن تىل ۋە بەدىئىي خۇسۇسىيەت جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ.

كىتاپنىڭ ئىچكى سيۇژىتى 72 ماۋزۇدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، بۇ سيۇژىت ۋەقەلىكىنىڭ، كىتاپنىڭ يېزىلىش سەۋەبى، مۇھەببەت، ئىلىم — پەن، تىل ھەققىدە راۋاجلىنىدۇ. قالغان ماۋزۇلاردا سيۇژىت ۋەقەلىكى يۈسۈپ — زۇلەيخانىڭ قىسسىسى بايان قىلىنىش بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. كىتاپ 384بەت، 9048 مىسرادىن تەركىپ بولۇپ، 32فورماتلىق بېسىلغان.

57. نورۇزنامە

بۇ ئەسەرنى مەۋلانە سەدىردىن قارىقاشى ھىجرىيە 1354-يىلى يازغان بولۇپ، تۈركىي ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ نۇرۇز بايرىمىغا بېغىشلاپ يېزىلغان شېئىرىي ئەسەردۇر.

ئەسەردە ئەمگەكچى خەلقنى مەدھىيىلەش، نەۋرۇز بايرىمىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىگە ئاپىرىن ئوقۇش بىلەن بىرگە، جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك ناچار ئىش — ھەركەتلەر ئۆتكۈر ھەجۋىي تىل بىلەن پاش قىلىنغان.، نۇرۇز بايرىمىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىگە ئاپىرىن ئوقۇش بىلەن بىرگە، دېھقانلارنىڭ ھالال ئەمگىكىگە مەدھىيە ئوقۇغان.

ئەسەرنىڭ فورماتى 22×15cm، 126 بەت بولۇپ، چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن كۆچۈرۈلگەن قولىيازما. ئەسەرنىڭ ئاخىرىدا يەنە كۈن، ئاي، پەسىل، يەر تەۋرەش قاتارلىقلار ھەققىدە ئومۇمىي ساۋات بېرىش بىلەن بىرگە، يەنە پالچىلىققا ئائىت مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

58. لۇغەتى چاغتاي

بۇ ئەسەر ھىجرىيە 1300-يىلى بېسىلغان، 320 بەتلىك تاشباسما كىتاب بولۇپ، چاغتاي خان ھۆكۈمرانلىق قىلغان كەڭ زېمىندىكى تۈركىي ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تىلى بىلەن چاغتاي تىلىنى ئىزاھلاپ چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان قامۇس خاراكتېرلىك لۇغەتتۇر.

59. يۇلتۇزلار جەدۋىلى

بۇ مەشھۇر ئاسترونوم ئۇلۇغبەگ يازغان كىتاب بولۇپ، ئۇ ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن بىرونىي، فازىزادە روھىي ۋە غىياسىدىن جەمشىد قاتارلىق ئالىم، ئاسترونوملارنى ئۇستاز تۇتۇپ، نۇرغۇن يىللار تىرىشىش ئارقىلىق ئاخىرى 1018 ھەرىكەتسىز يۇلتۇزنىڭ ھالىتىنى كۆرسىتىدىغان يۇلتۇزلار جەدۋىلىنى تۈزۈپ چىققان. ئۇنىڭ بۇ كەشپىياتى X V ئەسىرلا ئەمەس، بەلكى X V II ئەسىردىمۇ ئۆز قىممىتىنى يوقاتماي كەلگەن. شۇڭا، ئۇنىڭ يۇلتۇزلار جەدۋىلى 15 يىل ئىچىدە لوندوندا ئۈچ قېتىم (1650 – 1652-يىللىرى) نەشر قىلىنغان. بۇ جەدۋەل يەنە X I V ئەسىردە لوندون ئاسترونومىيە كارۋان جەمئىيىتى تەرىپىدىن قايتا نەشر قىلىنغان. مانا بۇنىڭدىن بۇ جەدۋەلنىڭ قىممىتىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى كۆرىۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇلۇغبەگ شۇ چاغدىكى بىر يىلنى 365 كۈن 6 سائەت 10 مىنۇت سەككىز سىكونتقا تەڭ دەپ ھۆكۈم قىلغان ئىدى. ئۇنىڭ بۇ ھۆكۈمى شۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا ناھايىتى زور كەشپىيات ھېسابلىناتتى. ئۇلۇغبەگ سالدۇرغان رەسەتخانا ۋە ئۇنىڭدىكى ئەسۋابلار ناھايىتى چوڭ بولۇپ، شۇ چاغدا دۇنيادا ئۇنىڭغا تەڭ كەلگۈدەك ھېچقانداق كۆزىتىش ئەسۋابلىرى بولمىغان. بۇ ئەسۋابلارنىڭ تېلىسكوپ كەشپ قىلىنىشتىن بۇرۇنقى ئوينىغان رولى ئىنتايىن چوڭ بولغان. ئۇلۇغبەگ مانا بۇ رەسەتخانىدا يۇلتۇزلار ھەرىكىتىنى كۆزەتكەن ۋە ئۇلۇغ نەتىجىلەرنى قازانغان ئىدى.

60. ئەلجەبىر ۋە مۇقابالات، ھېساب ئىلمى، يېڭى ئاسترونومىيىلىك جەدۋەل

بۇ خارازمىنىڭ ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغانلىرى «قىسقارتىلغان سىندى ھىندى»، «ئەلجەبىر ۋە مۇقابالات»، «ھېساب ئىلمى»، «يېڭى ئاسترونومىيىلىك جەدۋەل»، «قۇياش سائىتى ھەققىدە رىسالە»، «يەر تەسۋىرى»، «يەھۇدىيلار تارىخى ۋە ئۇلارنىڭ بايراملىرىنى تەبىرىكلەش» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ئەسەر ئەسلى تىلىدا ئەمەس، بەلكى ياۋروپا تىللىرىغا قىلىنغان تەرجىمىلىرى ئارقىلىق بىزگە مەلۇم بولغان.

خارازمىنىڭ ئىلىم — پەن ساھەسىدە قولغا كەلتۈرگەن ئۇتۇقلىرى ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى ماتېماتىكا ئىلمى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ياشلىق ۋاقتىلىرىدىن باشلا ماتېماتىكىغا ئىشتىياق باغلىغان بولۇپ، شۇ دەۋرىدە يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرقتە دەستۇر سۈپىتىدە قوللىنىۋاتقان ھىندىيلارنىڭ «سىندى ھىندى» ناملىق ئەسىرىنى كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئۇنىڭدا بەزى مۇجمەللىك ۋە ئىلمىي خاتالىق بارلىقىنى ھېس قىلغان. شۇنىڭ بىلەن، بىر تەرەپتىن، ئەسەرنىڭ ئىلمىي مۇۋەپپىقىيەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزى ئېلىپ بارغان ئىلمىي تەجرىبىلەرگە ئاساسەن، ئەسەرنى يېڭى باشتىن ئىشلەپ «قىسقارتىلغان سىندى ھىندى» دېگەن نام بىلەن ئېلان قىلغان. بۇ ئەسەر شەرق ئەللىرى ۋە ياۋروپادا بىر قانچە ئەسىر داۋامىدا ماتېماتىكا ۋە ئاسترونومىيە ساھەسىدىكى ئالىملارنىڭ ئاساسلىق قوللانمىسى بولۇپ قالغان.

خارازمىنىڭ ماتېماتىكىدىكى يەنە بىر مۇھىم ئەسىرى «ئەلجەبىر ۋە مۇقابالات» پەقەت شەرق دۇنياسىدىكى ماتېماتىكا ئاساسلىق قوللانمىسى بولۇپلا قالماي، بەلكى 1140-يىلى رۇبىرت تەرىپىدىن لاتىنچىغا، باشقا ياۋروپا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ، ياۋروپا ئەللىرىنىڭمۇ پەن — مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ ئەسەرنىڭ تاكى XVI ئەسىرگە قەدەر ياۋروپادىكى ھەر قايسى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ

ئاسلىق دەرسلىكى سۈپىتىدە قوللىنىلغانلىقى بۇنىڭ جانلىق ئىسپاتى.

«ھېساب ئىلمى» خارازمىنىڭ ماتېتىكا ساھەسىدىكى يەنە بىر موھىم ئەسىرى بولۇپ، ئەسەرنىڭ لاتىنچە تەرجىمىسى ياۋروپا ئەللىرىنىڭ ماتېماتىكا ساھەسىگە ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. شۇنىڭ بىلەن خارازمىنىڭ لاتىنچىلاشتۇرۇلغان ئىسمى «ئالگارتمۇس» ماتېماتىكا ئىلمىدىكى بىر خىل يېڭى ھېسابلاش ئۇسۇلىنى ئىپادىلىگۈچى مەخسۇس ئاتالغۇغا ئايلانغان.

خارازم ئۇزاق يىللىق كۆزىتىش ۋە تەتقىقاتلار ئاساسىدا «يېڭى ئاسترونومىيىلىك جەدىۋەل»، «قۇياش سائىتى ھەققىدە رىسالە» قاتارلىق ئاسترونومىيىگە ئائىت ئەسەرلەرنى يازغان.

خارازم جۇغراپىيە ساھەسىدىمۇ ئىزدەنگەن، تەتقىقات ئېلىپ بارغان.ئۇ مىلادى II ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر يۇنان ئالىمى بىئولمىنىڭ «جۇغراپىيە» ناملىق ئەسىرىنى نوقتىلىق تەتقىق قىلىش ۋە قايتا ئىشلەش ئاساسىدا «يەر تەسۋىرى» ناملىق ئەسىرىنى يېزىپ چىققان. بۇ، يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرقنىڭ قەدىمقى جۇغراپىيىلىك ئورنى، ئىقلىمى، يەر تۈزۈلىشى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك ماتېرىيالدۇر.

«يەھۇدىيلار تارىخى ۋە ئۇلارنىڭ بايراملىرىنى تەبرىكلەش» ناملىق ئەسەر يەھۇدىيلارنىڭ قەدىمقى تارىخى، ئۆرپ - ئادەتلىرى ھەققىدە ئەتراپلىق مەلۇمات بەرگەنلىكى بىلەن ئۆز زامانىسىدىكى تارىخقا دائىر ئەسەرلەر ئىچىدە يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسيا خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى، ئوتتۇرا ئەسىر دۇنياۋىي پەن — مەدەنىيەت تارىخىدىكى پەخىرلىك نامايەندە، ئىنسىكلوپېدىك ئەقىل ئىگىسى مۇھەممەد ئىبنى مۇسا خارازم ئۆزىدىن ئىلگىرىكى ئوتتۇرا ئاسيا خەلقلىرىنىڭ مىڭ يىللار داۋامىدا تەرەققىي قىلىپ كەلگەن پارلاق مەدەنىيەت مىراسلىرىغا ھەقىقىي ۋارىسلىق قىلغان.

61. شەجەرەئي تەرەكىما (تۈركمەنلەر شەجەرىسى)

«شەجەرەئي تەرەكىما» (تۈركمەنلەر شەجەرىسى)نى ئوبۇلغازى باھادىرخان يازغان. ئوبۇلغازى باھادىرخان ھاياتىدا ئىككى موھىم تارىخىي ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ بىرى «شەجەرەئي تەرەكىما» (تۈركمەنلەر شەجەرىسى) ناملىق ئەسەر بولۇپ، 1659-يىلى تاماملىغان. بۇ ئەسەر ئۆزىنىڭ تەرجىمىھالىغا ئائىت بايانلىرى ۋە بەزى تارىخچىلارنىڭ پىكرىگە ئاساسلانغاندا، ئىران تارىخ ئالىمى رەشىددىن (1247 – 1318-يىللار)نىڭ «جامىئوت – تەۋەرىخ» ۋە باشقا ئەسەرلىرىدىن ئېلىپ يېزىلغان. بۇلۇپمۇ تۈركمەنلەر ئارىسىدا تۇرغان يىللىرى توپلىغان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى «ئوغۇزنامە» رىۋايەتلىرىنىڭ 20دىن ئارتۇق ۋارىيانتلىرىنى بىر – بىرىگە سېلىشتۇرۇپ توغرىسىنى تېپىپ، رەشىددىن كىتابىدىكى «تارىخ ئوغۇزخان» قىسمىغا كىرگۈزۈلگەن «ئوغۇز داستانى»غا بىرمۇنچە ئىزاھلارنى قوشۇپ تولۇقلىغان. 1663-يىلى يېزىلىشقا باشلىغان بولسىمۇ، كېسەللىك ۋە ئۆمرى يار بەرمەي تاماملانمىغان. لېكىن، ھايات ۋاقتىدىكى ۋەسىيىتىگە ئاساسەن، ئوغلى ۋە تەخت ۋارىسى ئانۇشخان تەرىپىدىن داۋاملاشتۇرۇلۇپ 1666-يىلى تاماملانغان.

«شەجەرەئي تۈرك» كىتابى رۇس، نېمىس، ئىنگلىز، فرانسۇز تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان. بىرىنچى مەرتىۋە فرانسىيىدە 1726-يىلى فرانسۇزچە تەرجىسى، 1824-يىلى تاتارىستان – قازان شەھرىدە تاتارچە تەرجىمىسى، 1864-يىلى ئىستانبولدا ئوسمانلى تۈركچە تەرجىملىرى نەشر قىلىنغان.

«شەجەرەئي تەرەكىما» (تۈركمەنلەر شەجەرەسى)نىڭ ئەسلى نۇسقىسى 1937-يىلى تۈركىيىدە دوختۇر رىژانۇر، 1958-يىلى موسكۋادا ئا . ن. كوتونوۋ تەرىپىدىن نەشر

قىلىنغان. شىنجاڭدا «شەرقىي تەراكىمە» ۋە «شەرقىي تۈرك»نىڭ 1910-يىللىرى قازاندا قايتا نەشر قىلىنغان نۇسخىلىرى بار. سۈرىيىلىك ئەرەب تارىخچىسى مۇھەممەدىل ئەسەل شافىنىڭ «تارىخى ئاسىيا» ناملىق ئەسىرىنىڭ «تۈركىستان» قىسمىدا «شەرقىي تەراكىمە»دىن كۆپ ئورۇندا نەقىل كەلتۈرۈلىدۇ.

رەشىددىن بىلەن ئوبۇلغازى باھادىرخاننىڭ ئەسەرلىرىگە ئالىملارنىڭ ھەر خىل قاراشلىرى بار. بەزىلىرى ئۇلارنىڭ تارىخ كۆچمەن - چارۋىچى خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋىي يوسۇندا ئېغىزچە ساقلانغان ماتېرىياللار، نەسەب رىۋايەتلىرىنىڭ سۆزلىرىگە ئاساسلانغان، ئارخېئولوگىيىلىك ياكى يازما مەنبە ئاساسى كەم دېسە، بەزىلىرى مەزمۇنىنىڭ موللىقى، ئادەم، قەبىلە ھەتتا يەر — جاي ناملىرىنىڭ ئېتنىك مەلۇماتلىرى، ۋەقەلىكلەرنىڭ ئەتراپلىق ئىكەنلىكى جەھەتتىن ئۇلارغا يۇقىرى باھا بېرىدۇ.

62. تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا، پەندنامە

«تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا»، «پەندنامە»نى فەرىدىدىن ئەتتار (1145 – 1229) يازغان. فەرىدىدىن ئەتتارنىڭ ئۆلۈمى ناھايىتمۇ پاجىئەلىك بولۇپ، موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدە ھەربىي مالىمانچىلىقتا ئۆلگەن. ئۇنىڭدىن زور ئەدەبىي مىراسلار قالغان. دەۋلەت شاھ سەمەرقەندى «تەزكىرەتۇششۇئەرا» ناملىق ئەسىرىدە ئەتتارنىڭ شېئىرلىرىنى 250مىڭ بېيىتقا يېقىن دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ «ئىلاھىينامە»، «ئەسرارنامە»، «مۇسىبەتنامە»، «ھەيدەرنامە»، «مۇختەرنامە»، «خۇسرەۋنامە»، «شەرھۇل قەلب»، «مەنتىقۇتتەير»، «بۇلبۇلنامە»، خۇشتۇرنامە» قاتارلىق داستانلاردىن باشقا، شەيخلەرنىڭ ھاياتىغا دائىر رىۋايەتلەرنى جەم قىلىپ يازغان «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» ناملىق ئەسىرى ۋە غەزەل – قەسىدىلەردىن تۈزۈلگەن چوڭ ھەجىملىك دىۋانىنى مىراس قالدۇرغان.

ئۇنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرى، بولۇپمۇ «مەنتىقۇتتەير»، «ئىلاھىينامە»، «پەندنامە»لىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا ناھايىتى كەڭ تارقالغان ھەم قايتا – قايتا چاپ قىلىنىپ مەدرىسلەردە ئۆگىنىلگەن. شائىرلارنىڭ ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى تۈركىي تىللارغا تەرجىمە قىلىشىپ، نەزىرە يېزىشىپ، بۇ ئەسەرلەرنىڭ تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشىدا موھىم رول ئوينىغان. 18-ئەسىردە خوتەندە ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرى ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى ئەنە شۇلارنىڭ بىرى ئىدى.

فەرىدىدىن ئەتتارنىڭ «فەندنامە»، «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا»»، «مۇسىبەتنامە» ناملىق كىتابى ھازىر قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىقى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

63. پەنج گەنج

«پەنج گەنج» نىزامى گەنجىۋىنىڭ ئەسىرى. نىزامى ئەدەبىي ئىجادىيىتىدە شېئىرىيەت ئالاھىدە ئورۇن تۇتقان بولۇپ، ئۇ نۇرغۇن غەزەل، روبائىي، ھېكمەت ۋە قەسىدىلەردىن باشقا «ھەمزەنۇل ئەسرار» (سىرلار بەزنىسى)، «خۇسراۋ ۋە شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «ھەفت پەيكەر» (يەتتە گۈزەل)، «ئىسكەندەرنامە» قاتارلىق بەش داستاندىن تەركىب تاپقان «پەنج گەنج» (بەش بەزنە) ناملىق بەمەسىسىنى تۈزۈپ چىقىپ، شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدا خەمسەچىلىكنى باشلاپ بەرگەن. بۇ كېيىنكى يىللاردا خۇسراۋ دېھلىۋى، ئابدۇراخمان جامى ۋە ئەلىشىر ناۋائىينى مەركەز قىلغان «خەمسە»چىلىككە ئۈلگە بولغان ۋە نۇرغۇن شائىرلار ئۇنى ئۈلگە ئۇستاز تۇتقان ئىدى.

نىزامى ئەدەبىيات جەھەتتىلا كامالەكە يەتكەن بولماستىن، لوگىكا، فىلولوگىيە، ئاسترونومىيە، تارىخ، ئەرەب ۋە پارس تىلى قاتارلىقلاردىمۇ ئۆز خەلقىنىڭ مەرپەتلىك نامايەندىلىرىدىن بىرى بولۇپ تونۇلغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۆزىنىڭ ئىنسانغا يېقىنلىقى، غايىۋىي كۈچى، بەدىئىي قىممىتى، تارىخى تەسىرى بىلەن جاھان مەدەنىيەت خەزىنىسىدە مەڭگۈ چاقنايدۇ.

64. تارىخى ھەمىدى

«تارىخى ھەمىدى» موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى ئەمىنىيە»دىكى مەزمۇنلارنى تېخىمۇ تولۇقلاش مەقسىتىدە مىلادىيە 1908-يىلى يازغان ئەسىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنىڭ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلىك تارىخى (19-ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىغىچە) مۇكەممەل بايان قىلىنغان.

ئەسەردە 1860-يىلى يۈز بەرگەن چىڭ سۇلالىسىگە قارشى خەلق قوزغىلاڭلىرى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، تارقاق ھالدا قۇرۇلغان يەرلىك ھاكىمىيەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى، ياقۇپ بەگنىڭ قوقاندىن كېلىپ «ھاكىمىيەتلەرنى مەركەزلەشتۈرۈش» نىقابى ئاستىدا ئېلىپ بارغان قانلىق قىرغىنچىلىق ھەركەتلىرى، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ بەدەۋلەت ھاكىمىيىتىگە قارىتا تۇتقان پوزىتسىيىسى ۋە ياقۇپ بەگنىڭ ئاخىرقى ھالاكىتى قاتارلىق تارىخىي مەسىلىلەر تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ.

بۇ ئەسەرنى 1986-يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلغان.

65. تارىخىي ئەمنىيە

«تارىخىي ئەمنىيە» موللا مۇسا سايرامى (1850 – 1915)نىڭ داڭلىق ئەسىرى بولۇپ، موڭغۇل چىڭگىز ئىستىلاسىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغىتاينىڭ شىنجاڭ رايونىدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ئەۋلادلىرىدىن تۇغلۇق تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ ھەر قايسى ۋىلايەت ۋە ئوبلاستلاردىكى ھۆكۈمرانلىق تارىخى، يەكەننى مەركەز قىلغان سەئىدىيە خانلىقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىن كەلگەن مۇسۇلمان ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىش، كېيىنكى دەۋرلەردىكى خەلق قوزغىلاڭلىرى، چوڭ – كىچىك خوجىلارنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىش كۆرەشلىرى ۋە تەجرىبە – ساۋاقلار تارىخى پاكىت ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ ئەسەر 1989-يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

66. دىۋانى زەللى

«دىۋانى زەللى» مۇھەممەد سىدىق زەلىلىنىڭ شېئىر ۋە داستانلار توپلىمى بولۇپ، مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1985-يىلى نەشر قىلىنغان.

زەللى 80 يىللىق ھاياتىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان بولسىمۇ، بىزگە قولىيازما ھالەتتە يېتىپ كەلگەنلىرى 133 غەزەل، 19 مۇخەممەس، بەش مۇستەھزات، 16 رۇقئات ۋە پارىس تىلىدا يازغان 46 غەزىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «دىۋان زەللى» نامىلىق توپلام بولۇپ، بۇنىڭدا شائىر ئۆز ھېس — تۇيغۇسىنى لىرىك ھېسسىيات ۋە بەدىئىي ئوبراز بىلەن گەۋدىلەندۈرۈشتەك ۋاستىلەر ئارقىلىق رېئاللىقنى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

67. تارىخى ۋاقىئاتى كاشغەر

«تارىخى ۋاقىئاتى كاشغەر»نى ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىشىدا شائىر، نەشرىياتچى قۇتلۇق ھاجى شەۋقى يازغان.

قۇتلۇق ھاجى شەۋقى 1876-يىلى قەشقەردە ئابدۇكېرىم بەگ ئىسىملىك مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. دەسلەپكى بىلىمنى ئۆز يۇرتىدا ئالغاندىن كېيىن، دادىسى بىلەن ھەرەمگە بېرىپ ھاجى بولغان ۋە قاھىرەدىكى «جامىئۇل ئەزھەر دارىلئۇلۇم»دا، تۈركىيىگە كېلىپ ئىستانبولدا ئوقۇغان. ئاردىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ يەنە بۇخارادا ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ئۆز زامانىسىنىڭ توشقان بىلىم ئىگىسى بولۇپ قالغان.

ئەينى چاغ دۇنيا ۋەزىيىتىدە زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن مەزگىل بولۇپ، ئەرەب ئەللىرى، كىچىك ئاسىيا، روسىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ روسىيىگە قاراشلىق جايلىرىدا بۇرژۇئا دېموكاراتىك ئىنقىلابى ۋە بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىق دولقۇنى كۆتۈرۈلگەن ئىدى. بۇ ھال چەتئەلدە خېلى ئۇزۇن تۇرغان قۇتلۇق شەۋقىنىڭ ئېڭىغا زور تەسىرىنى سىڭدۈرمەي قالمىدى. فېئودالىزىمغا قارشى كۆتۈرۈلگەن بۇ بۇرژۇئا دېموكراتىك ھەركەتلىرىنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە، شىنجاڭدىمۇ بىر خىل ئىسلاھات، يېڭىلاش ھەركىتى بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ ئېقىمغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئابدۇقادىر داموللام، قۇتلۇق شەۋقى قاتارلىق جەمئىيەتنىڭ بىر قىسىم ئىلغارلىرى فېئوداللىق ئاسارەت ئىچىدىن بۆسۈپ چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ كەڭ دائىرىلىك ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى ئارقىلىق تونۇلدى. قۇتلۇق ھاجى ئەنە شۇ مەزگىلدە «شەۋقى» تەخەللۇسى بىلەن يازغان بىر قاتار سىياسىي لىرىكا، ماقالىلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ بۇ ئىسلاھات، يېڭىلاش، مەدەنىي ئاقارتىش ھەركىتىنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىكى

بىر جەھەتتىن ئىككى ئەسەر بىر-بىرىنى تولۇقلايدۇ.

بىر جەڭچىسى ئىكەنلىكىنى نامايەن قىلدى.

قۇتلۇق ھاجى شەۋقى بىر شېئىرىدا:

«بىر قىلىچ بەرسە خۇدا، كەس دەپ ئۇنىڭغا بۇيرىسام،
ئۆزسە خەلقنىڭ بويىندىن خارلىق كىشەن — زەنجىرىنى.
گەر خارابكەن ئەل — ۋەتەن، كاللامنى ئۈزسۇن ئۇ قىلىچ،
كۆرمىسۇن شەۋقى كۆزى قۇللۇقتا ئەل تەقدىرىنى.

دەپ يېزىپ، ئۆز ئىرادىسىنى شېئىرىي مىسرا ئارقىلىق ئىپچىل كۆرسەتكەن.

ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ باشلىنىش دەۋرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئەدەبىيات ۋەكىللىرىنىڭ ئۆزى ياشاۋاتقان جەمئىيەت ۋە دەۋر ئۆز ئالدىغا قويغان تەلەپلەرنى توغرا تونۇپ، سىنىپىي، مىللىي زۇلۇم ئاسارىتىدە قالغان، جاھالەت — قاششاقلىقتا ئۇخلاپ ياتقان خەلقنى ئويغىتىپ، ئىلىم — مەرىپەت ئىگىلەش ئۈچۈن كۆرەشكە چاقىرىشتىن ئىبارەت بولۇپ، قۇتلۇق شەۋقى شېئىرلىرىدا بۇ خىل ئىدىيە ئۆزىنىڭ رۇشەن ئىپادىسىنى تاپقان. ئۇ «ئويغاندى» ناملىق شېئىرىدا ئۆز خەلقىگە مۇنداق خىتاب قىلىدۇ:

«كۆرمىش قىلساق ئەرك ئۈچۈن، ئەركىنلىكتە ياشايمىز،
ئەزىز خەلقىم كۆزۈڭ ئاچ، يەر ۋە ئاسمان ئويغاندى.
ئويغانغانلار ياشنىدى، ئۇخلىغانلار قاخشىدى،
قايغۇرمىساڭ ھالىڭغا، شۇم زېمىستان ئويغاندى.
ئويغىنايلى ئۇيقۇدىن، ئەمدى ئۇخلاش بىزگە يات،
ئىلىم — ئىرپانلار ئۈچۈن بارچە جاھان ئويغاندى.

ۋەتەنپەرۋەرلىك — ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى بىر ئەنئەنىۋىي تېما. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بارلىققا كەلگەن

زور ئىجتىمائىي ۋەقەلەر نەتىجىسىدە بۇ تېما يەنىمۇ يېڭى مەزمۇنغا ئىگە بولدى. ۋەتەن ساتقۇچ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ۋە ئۇلارنىڭ مەنىۋىي تۈۋرۈكى بولغان فېئوداللىق جاھالەت، دىنىي ئاسارەت ھامىيلىرىنىڭ قاراقچىنى دوست تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ شىنجاڭنى تالان — تاراج قىلىشىغا يول قويۇپ بېرىشىدەك ئىجتىمائىي رېئاللىق قۇتلۇق شەۋقى قاتارلىق ئويغانغان زىيالىيلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنىڭ ئۇرغۇشىغا يەنىمۇ تۈرتكە بولدى. ئۇلار شۇ دەۋر ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي تېمىسى بولغان «ئويغىنىش»نى ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ، يېڭى يۈكسىلىشكە ئىگە قىلدى. شائىر قۇتلۇق شەۋقى ئۆزىنىڭ قەشقەر ھەققىدىكى غەزىلىدە مۇنداق يازدى:

«كۆرمىگىل قەشقەرنى كەم، بۇ جايدا مەردانلار ياتۇر،
ھەزرىتى سۇلتان سۇتۇق بۇغرايى خاقانلار ياتۇر.
خەلق ئۈچۈن قۇربان بولۇپ، دۈشمەن بىلەن قىلغان كۆرەش،
ئول شەھىدۇ، قەھرىمان ئالىپ ئارسلانلار ياتۇر.
نۇر چېچىپ ‹قۇتادغۇ بىلىك› خەلقنى قىلغان بەختىيار،
خاس يۈسۈپ ھاجىپقا ئوخشاش ئەھلى ئىرپانلار ياتۇر.
يادىكار ئەيلەپ جاھانغا يازدى ‹دىۋانى لۇغەت›،
مەھمۇدىل كاشغەر كەبىي ئەھلى شەرەپ — شانلار ياتۇر.
ئەيلىگەن ‹شەۋقى›نى مەپتۇن ئەل ئۈچۈن نۇرلار چېچىپ،
بۇ شەھەردە كۆپلىگەن خەلق ئوغلى ئىنسانلار ياتۇر.»

20-يىللارنىڭ بېشىدا ۋە 1924-يىلى قەشقەردە مىخ مەتبەدە بېسىلغان «ئويغان ۋە ئىنقىلاب ئەشئارلىرى»، «ئاسارەت ۋە زالالەتكە ئوت ياق» ناملىق شېئىر توپلاملىرىغا قۇتلۇق شەۋقىنىڭ يۇقىرىقىدەك مەزمۇندىكى شېئىرلىرى تاللاپ كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، «بۇ شېئىرلارنىڭ ھەممىسىدىن دېگۈدەك خەلقنىڭ چەتئەل ئىمپېرىيالىستلىرى بىلەن فېئوداللارنىڭ زۇلمى ھەم ۋەھشىيلىكلىرىگە قارشى قۇدرەتلىك ئىسيان ساداسى

گۈركىرەيدۇ» ①

قۇتلۇق ھاجى پائالىيىتىنىڭ يەنە بىر گەۋدىلىك تەرىپى، ئۇنىڭ قەشقەردە نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنى يولغا قويغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. 1918-يىلى تۇنجى قېتىم قەشقەردە ئۇيغۇر تىلىدا «ئاڭ» گېزىتىنى نەشر قىلىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك — دېموكراتىك ئىدىيىسىنى قەشقەر قىلدى. گەرچە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ پېچەتلىشى بىلەن بۇ گېزىت مەلۇم مەزگىل چىقىپلا توختاپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەسىرى ۋە ئۇيغۇر گېزىتچىلىكى تارىخىدا كۆرسەتكەن خىزمىتى زور بولدى. ئۆزىنىڭ ئۇلۇغۋار ئىستەك — غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا قەتئىي ەۋرەنمەي كۆرەش قىلغان شائىر قۇتلۇق شەۋقى 1933-يىلى باشقىدىن «ئەركىن ھايات» گېزىتىنى چىقىرىشقا مۇۋەپپەق بولدى. بۇ گېزىت مەلۇم مەزگىل چىقىپ توختىتىلغاندىن كېيىن، شۇ يىلىنىڭ ئاخىرىدا قەشقەردە قۇرۇلغان «ئۇيغۇر مەدەنىيەت — ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى» ۋە قەشقەر مائارىپ ئىدارىسىنىڭ تىرىشچانلىقى ھەم زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا «يېڭى ھايات» گېزىتى نامى قايتا يورۇق كۆردى. 1936-يىلى قەشقەر «شىنجاڭ گېزىتى» ئۆزگەرتىلدى ۋە ئازادلىققا قەدەر نەشر قىلىندى.

قۇتلۇق شەۋقى تارىخىي بىلىملەرنى ئەتراپلىق ئۆەنگەن ۋە تەتقىق قىلغان بولۇپمۇ ئۆز مىللىتىنىڭ تارىخى ۋە ئەدەبىيات تارىخىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن ئىدى. ئۇ ئۆزى نەشر قىلغان ۋە باش مۇھەررىر بولۇپ ئىشلىگەن گېزىتلەردە كۆپلىگەن جەڭگىۋار شېئىر، ماقالىلەرنى ئېلان قىلىش بىلەنلا قالماستىن، يەنە نۇرغۇنلىغان تارىخىي بىلىملەرنى تونۇشتۇر-

① نۇر مۇھەممەد زامان: «ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك روھ»، «تارىم» 1986-يىل، 11-سان، 112-بەت.

غان ھەمدە شۇ مەزگىللەردە قەشقەردە ئېچىلغان پەننىي مەكتەپلەردە تارىخ دەرسى ئۆتۈپ، ئەۋلادلارنى تەربىيىلىگەن ئىدى.

قۇتلۇق ھاجى شەۋقى 1937-يىلى ئاپرېلدا شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، قەشقەر شەھرى ياۋاغ تېرەكلىك تۈرمىسىگە تاشلاندى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى جاللاتلىرى ياۋاغ تۈرمىسىگە ئوت قويۇۋەتتى. تۈرمىدە كۆيدۈرۈلۈپ پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلگەنلەر قاتارىدا قۇتلۇق ھاجى شەۋقىمۇ بار ئىدى.

69. سيرنامه

«سەيەرنامە» مەزكۇر كىتاپ 1905-يىلى 1910-يىلى ئەتراپىدا تېۋىپ، ئەدىب يۇسۇپ خاس ھاجى كاشغەرىنىڭ ھەج سەپىرى جەريانىدا كۆرگەن بىلگەنلىرى ئاساسىدا يېزىپ چىققان ساياھەت خاتىرىسى بولۇپ، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرلىك ساياھەت خاتىرىسى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

70. لاداخ يولىدا كارۋان

شائىر ئەھمەد زىيائى 1913-يىلى قەشقەر يېڭى شەھەر ناھىيىسى خانئېرىق يېزىسىدا دېھقان ھەم تونۇلغان دىنى ئۆلىما موللاخۇن ھاجى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. موللاخۇن ھاجى مەككە ۋە مەدىنە شەھەرلىرىدە 12يىل ئىسلام دىنى ئۆگىنىپ، بىر دىنى ئالىم سۈپىتىدە تونۇلغان. يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، 1920-يىللارنىڭ باشلىرىدا خانئېرىقتا مەدرىس قۇرۇپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۈچ مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى تەربىيىلىگەن. ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ شەخسى كۇتۇپخانىسىدا ئون مىڭ جىلدتىن ئارتۇق ھەر خىل كىتاب ساقلانغان.

ئەھمەد زىيائى موللاخۇن ھاجىنىڭ ئىككىنچى بولۇپ، بالاغەتكە يەتكۈچە دادىسىنىڭ قولىدا ئوقۇغان ھەمدە كىچىكىدىن ئەدەبىياتقا ھەۋەس باغلاپ، بۇ جەھەتتە زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن. ئۇ ئۆتكۈر زېھنى، ئىقتىدارى ۋە تىرىشچانلىقى بىلەن ئانا تىلى، ئەرەپ، پارس ۋە ئوردۇ تىللىرىنى پىششىق ئىگەللەپ، بۇ تىللاردا يېزىلغان دىنى ۋە ئەدەبىي مىراسلارنى ئۆگىنىپ ۋە تەتقىق قىلىپ، زامانداشلىرى ئارىسىدا تونۇلغان.

ئەھمەد زىيائى 1935-يىلى 11-ئايدا قۇتلۇق ھاجى (شەۋقى) مەسئۇل مۇھەررىرلىكىدىكى «يېڭى ھايات» گېزىتىگە ئورۇنلىشىپ، ئاخباراتچىلىق سېپىگە قەدەم قويغان. قۇتلۇق ھاجى قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇ بۇ گېزىتنىڭ (گېزىتنىڭ نامى ئۇ چاغلاردا «قەشقەر شىنجاڭ گېزىتى»گە ئۆزگەرتىلگەن) مەسئۇل مۇھەررىرى بولغان. 1943-يىلى ئۇ بۇ گېزىتتىكى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغان ۋە ئۈرۈمچىگە يۆتكەپ كېلىنىپ، «شىنجاڭ گېزىتى»گە مۇھەررىر قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئۇ بۇ جەرياندا «رابىيە — سەئىدىن» ناملىق ئوپېراسىنى «مۇھەببەت ۋە ھايات» قاتارلىق كۆپلىگەن

شئېرلارنى يېزىپ ئارقا- ئارقىدىن ئېلان قىلغان. 1944-يىلى 3-ئايدا قولغا ئېلىنىپ 1946-يىلى 6-ئايغىچە تۈرمىدە ياتقان. ئەركىنلىكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قەشقەرگە قايتىپ، سودا كارۋانلىرى بىلەن لاداخقا بارغان. 1947-يىلى ئەتىيازدا قايتىپ كېلىپ، «قەشقەر گېزىتى»نىڭ مەسئۇلى بولغان ۋە 1952-يىلغىچە شۇ گېزىتتە ئىشلىگەن. 1957 -يىلدىن 1960-يىلغىچە ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتىدە كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان. 1980-يىلدىن باشلاپ ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە ئىشلەپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشھۇر كلاسسىك داستانى «قۇتادغۇ بىلىك»نى نەشرگە تەييارلاش ۋە تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان. 1986-يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسىنىڭ مەسلىھەتچىلىكىگە بەلگىلەنگەن. 1989-يىلى ئۈرۈمچىدە ۋاپات بولغان.

ئەھمەد زىيائى 10ياش ۋاقتىدىلا ئۆزىنىڭ دەسلەپكى مەشق شېئىرلىرىنى يېزىشقا كىرىشكەن. 13يېشىدا «گۈل ۋە بۇلبۇل» ناملىق داستانىنى فارس تىلىدا يېزىپ، ساۋاقداشلىرىنى ھەيران قالدۇرغان. 1939-يىلدىن باشلاپ، «رابىيە — سەئىدىن» ناملىق شېئىرىي رومانىنى يېزىشقا كىرىشكەن. ئەپسۇسكى، رومانىنى ئەمدىلا يېرىملاشتۇرغاندا قولغا ئېلىنىپ، ئەسىرىمۇ مۇسادىرە قىلىنىپ كەتكەن. ئۇ «شىنجاڭ گېزىتى»دە ئىشلىگەن ۋاقتىدا يەنە «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ خىسلەت ۋە سەنئەت ئۈنچىلىرى» ناملىق ئىلمى ماقالىنى «تاڭ (قەنت) پاجىئەسى» ناملىق ھېكايىنى ھەم ياش يازغۇچىلارغا ياردەم» دېگەن ئومۇمى ماۋزۇ ئاستىدا بىر قىسىم مۇھاكىمە، ئەدەبىي ئوبزورلارنى ئېلان قىلىپ، ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى ئارىسىدا قابىلىيەتلىك شائىر، دراماتورگ ۋە ئەدەبىياتشۇناس سۈپىتىدە تونۇلغان بولۇپ، شۇ يىلى ئۇنىڭ «يار كېلۇر»، «ئىلىم سۆيگۈسى دىلدا» قاتارلىق بىر تۈركۈم شېئىرلىرى ئارقا

– ئارقىدىن ئېلان قىلىنىپ، ئۇيغۇر شېئىرىيەت گۈلزارىنى بېزىدى. «قەشقەر گېزىتى» مەتبەسىدە «تۇزىماس چېچەكلەر»، «لاداخ يولىدا كارۋان»، «ۋىجدان ۋە مۇھاكىمە» ناملىق ئۈچ پارچە ئەسىرى ئارقا – ئارقىدىن بېسىلىپ چىقتى.

«تۇزىماس چېچەكلەر» – شائىرنىڭ لىرىك شېئىرلىرىدىن تۈزۈلگەن توپلام بولۇپ، ئاخىرىغا «رابىيە – سەئىدىن» ئوپېراسى كىرگۈزۈلگەن. ئۇنىڭدىكى شېئىرلارنىڭ تىما دائىرىسى كەڭ، مەزمۇنى چوڭقۇر، شەكلى خىلمۇ خىل، تىلى رەڭدار ۋە جەلىپ قىلارلىق بولۇپ، شائىرنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىك، ھەق – ئادالەتنى تەشەببۇس قىلىش، ۋەتەنپەرۋەرلىك، خەلقپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرى، پاك مۇھەببەت، سەمىمىيلىك، ۋاپا ھەم دىيانەتنى ئۇلۇغلاش ھىسسىياتى، زۇلۇمغا، تەڭسىزلىككە قارشى غەزەپ - نەپرىتىنى روشەن ئىپادىلىگەن. مەسىلەن، شائىر بۇ توپلامدىكى «يۇرت ئەل ئۈچۈن...» ماۋزۇلۇق شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«يۇرت ئەل ئۈچۈن تارتقان ئەلەمنى،
شاھلىق تەختىگە قىياس ئەتكۈلۈك.
خەلق يولىدىكى بىر مىنۇت قايغۇنى،
مىڭ يىللىق راھەت ئۈچۈن ئەتكۈلۈك»

«لاداخ يولىدا كارۋان» – ساياھەت خاتىرىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا يازغۇچىنىڭ لاداخ سەپىرىدە بىشىدىن كەچۈرگەنلىرى، كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرى، جۇغراپىيىلىك مەلۇماتلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ ئەسەر 1940-يىللاردىكى ئۇيغۇر نەسرى ئەدەبىياتىنىڭ ياخشى نەمۇنىلىرىدىن بىرى.

«ۋىجدان ۋە مۇھاكىمە» – مۇھاكىمە خارىكتېرىدىكى ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاپتورنىڭ دىموكراتىيە ۋە ئەركىنلىك ھەققىدىكى پىكىر ۋە مۇھاكىمىلىرى بايان قىلىنىدۇ.

71. كاسىبلار رىسالىسى

بۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر كەسىپلىرىنىڭ، ھۈنەر ئىشى تەرتىۋى، كەسپى ئەخلاقى ھەققىدىكى كىتاب بولۇپ، ئاساسلىقى ناۋايلار، بوياقچىلىق قاتارلىق بىر قانچە كەسىپنىڭ رىسالىسىدۇر ھەمدە ئۇيغۇر كاسىپلىرىنىڭ ئەڭ ئۇستىسىنى، ئۆز ھۈنىرىنىڭ پىرى دەپ ئىشەنچ قىلىدىغان بولغاچقا، شۇ ساھەدىكى شەخسنى ياكى پەيغەمبەر ياكى ئەۋلىيانى پىر تۇتۇپ، بۇ رىسالە كاسىپلىرىنىڭ ۋە ھۈنەرۋەنلەرنىڭ ئۆز ئۇستازلىرىنىڭ شەنىگە يازغان رىۋايەتلەردۇر.

مەسىلەن، «ياغاچچىلارنىڭ پىرى نوھ ئەلەيھىسسالام» بولغان، «كاسىپلار رىسالىسى» ناملىق كىتابنىڭ فورماتى 12× 22 سانتىمېتىر، 174بەت، چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن كۆچۈرۈلگەن قول يازما.

72. بەش تىللىق لۇغەت

بۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ چەنلۇڭخان دەۋرىدە جۇڭگونىڭ ئاساسلىق مىللىتى بولغان ھەم ئەڭ ئاساسى تىل بولغان بەش مىللەتنىڭ تىلىدا تۈزۈلگەن بولۇپ، خەنزۇچە، مانجۇچە، ئۇيغۇرچە، موڭغۇلچە، تىبەتچە لۇغەتتۇر.

73. بەدىئۇل لۇغەت

بۇ ئەينى دەۋرلەردە ئاشاغى تۈركستان دەپ ئاتالغان، هازىرقى ئابغانىستاننىڭ هىرات شەھرىدە ئىمام تالى تەرپىدىن 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرى تۈزۈلگەن چاغتاي ئۇيغۇر تىلى سۆزلۈكلىرىنى پارىسچە ئىزاھلىغان لۇغەت كىتابىدۇر.

74. ئەمىر تېمۇر تۈزۈكلىرى

ئۇيغۇر تارىخىدىكى ھەربىي ئىشلارغا دائىر داڭلىق ئەسەر بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا تېمۇرلەر خانلىقىنىڭ پادىشاھى ئېمىر تېمىر تەرىپىدىن   -يىللىرى يېزىلغان. ھەربى ئىشلارغا مۇناسىۋەتلىك مەشھۇر ئەسەر بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربى ئىشلار ئىلمى تارىخىدا نوپۇزلۇق ئورۇندا تۇرىدۇ.

75. تەزكىرەئى خوجگان

بۇ شىنجاڭدا ئۆتكەن ئىسلام دىنىدىكى شەخسلەرنىڭ تەرجىمىھالى بايان قىلىنغان كىتاب بولۇپ، بۇ ئەسەرنى مۇھەممەت سادىق كاشغەرى ئۇيغۇر تىلى بىلەن يازغان. ئۇنىڭدا ئاپاق غوجىنىڭ يەكەن خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىشتىن تارتىپ، بۇرھانىدىن خوجا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەرنى قولغا ئالغۇچە بولغان ئارلىقتىكى خوجا جەمەتلىرىنىڭ تارىخى خاتىرلەنگەن.

76. ئون ئۈچ كىتاب

بۇ «ئون ئۈچ دەرسلىك»مۇ دېيىلىدۇ. بۇ ئۇيغۇر مەدرىس مەكتەپلىرىدە قوللىنىلىدىغان ئون ئۈچ خىل دەرسلىكنى كۆزدە تۇتىدۇ. ئۇ «تۇتاش بەش كىتاب»، «ئىستىلىستىكا»، «مەتنۇل ۋىقايە»، «تەپسىر جەلالەيىن»، «قازى بەيۋازى»، «ئىلمى تەۋھىد»، «خۇتبە»، «گۈلىستان»، «مىرساد»، «ھۆسەيىن»نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئالدىنقى سەككىز كىتاب ئەرەبچە، كېيىنكىلىرى پارىسچە بولۇپ، مەزمۇنى ئەرەب تىلى گىراماتىكىسى، ئىستىلىستىكا، ئىلمى فىقھە، پەلسەپە، ئەدەبىيات ئىلمى، تەپسىر قاتارلىقلارغا چېتىلىدۇ.

بۇ كىتاب شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمقى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا ۋە ھەردەرىجىلىك قەدىمقى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

77. تارىخي خەمسەئي شەرقي

بۇ، شىنجاڭ تارىخىغا دائىر ئەسەر بولۇپ، شەرقتىكى 5 مىللەتنىڭ تارىخى»مۇ دېيىلىدۇ. بۇ ئەسەرنى چۆچەكلىك قۇربان ئەلى 1910-يىلى ئۇيغۇرچە يېزىپ پۈتتۈرگەن. كىتابتا قاراخانىلار سۇلالىسىدىكى سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىش ۋە ئىسلام دىنىنى يولغا قويۇش يولىدا ئېلىپ بارغان جەڭ — پائالىيەتلىرى، ئاپاق خوجىنىڭ پائالىيەتلىرى، خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلار، ياقۇپ بەگنىڭ گۈللىنىشى ۋە خاراب بولۇشى، قەدىمقى شىنجاڭدىكى تۈركىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ جايلىشىشى، قازاق، موڭغۇل، ئۆزبېك، تاتار مىللەتلىرىنىڭ ئەھۋالى قاتارلىقلار بايان قىلىنغان.

78. تارىخىي ساۋاقلار

بۇ ئەسەرنى ھامۇد مەھمۇدى 3 ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە يازغان بولۇپ، 1949-يىلى غۇلجىدا تاشباسمىدا بېسىلغان ئۇيغۇرچە ئەسەر.

ئەسەردە، 3 ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە سالغان زۇلۇم – ئوقۇبەتلىرى، ئالۋاڭ – ياساقلىرى، خەلق ئاممىسىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان قارشىلىقى ئۆتكۈر تىل ۋاستىسى ئارقىلىق بايان قىلىنىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ رەزىل ئەپتى – بەشىرىسى پاش قىلىنغان.

79. زەلىلى غەزەللىرى

زەلىلى 80 يىللىق ھاياتىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان بولسىمۇ، بىزگە قولىيازما ھالەتتە يېتىپ كەلگەنلىرى 133 غەزەل، 19 مۇخەممەس، بەش مۇستەھزات، 16 رۇبائىيات ۋە پارس تىلىدا يازغان 46 غەزىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر نەچچە نۇسقا شېئىرلار دىۋانى، 1720-يىلى 46 بېشىدا يازغان 1400 بېيتلىق «سەپەرنامە» داستانى، 1736-يىلى 62 بېشىدا يازغان 262 بېيتلىق «تەزكىرە چىلتەن» رىۋايىتى، 1744-يىلى 70 بېشىدا يازغان 770 بېيتلىق «تەزكىرە خوجا مۇھەممەد شېرىپ» ناملىق تارىخى داستانى قاتارىقلاردىن ئىبارەت.

زەلىلى تەخمىنەن ھىجرىيىنىڭ 1085-يىلى (مىلادى 1674-يىلى) يەكەندە تۇغۇلغان ۋە شۇ يەردە ئوقۇپ، ئەرەب، پارس تىللىرىدىكى ئىلمى بەدىئىي ئەدەبىياتنى پۇختا ئۆگەنگەن.

زەلىلى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تەسەۋۋۇپ (سوپىلىق) ئەۋج ئېلىۋاتقان زامىدا ياشىدى. شۇڭا بۇ دەۋردە ئۆتكەن ئالىم ۋە ئەدىبلەر دىنىي تەسەۋۋۇپنىڭ تەسىرىدىن خالىي ئەمەس ئىدى. خەلقپەرۋەرلىك، مەرپەتپەرۋەرلىك ئىدىيىسى بىلەن دىنىي يول ئارقىلىق نىجادلىق ئىزدەش كۆز قارىشىنىڭ مۇرەسسەلەشكەنلىكى زەلىلىنىڭ دەسلەپكى ئەسەرلىرىدە رۇشەن سېزىلىپ تۇرىدۇ. ئۇ خېلى زامانلارغىچە شەھەرمۇ – شەھەر كېزىپ يۈرۈپ، مازار ۋە ماشايىقلارنى تاۋاپ قىلىدۇ. 50 يېشىدا خوتەنگە كېلىپ توختاپ، ئۇزاق مەزگىل شۇ يەردە تۇرۇپ قالىدۇ. دىنىي تەسەۋۋۇپ كەمرەك تەسىر كۆرسەتكەن خوتەندە، زەلىلى ئىدىيىسىدىكى مۇرەسسەچىلىك خاھىشى پەسلەپ، رېئالىزىملىق خاھىش يېيەكچى ئورۇنغا ئۆتىدۇ. نەتىجىدە شائىر 18-ئەسىردىكى ئۇيغۇر بەدىئىي ئەدەبىياتىدا رېئالىستىك ئېقىمنىڭ مەشھۇر ۋەكىلىگە ئايلىنىدۇ.

80. ئەھمەد يەسەۋي ھېكمەتلىرى

تومىغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 76 بەت، 12-ئەسىرنىڭ بېشىدا خوجا ئەھمەد يەسەۋى يەتتەسۇ ۋىلايىتى رايونىدا چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يازغان.

سوپىمىزنىڭ پەلسەپۋى قاراشلار ھەققىدە يېزىلغان پەلسەپۋى خاراكتېردىكى ئەدەبى ئەسەر.

سوپىمىزنىڭ پەلسەپۋى كۆز قاراشلارنى ئەدەبى يول شېئىرى شەكىل ئارقىلىق، تەركى دۇنيالىق، مۇرەسسەچىلىك، ئىسلام ئەقىدىلىرى، ئاللاھقا ئىخلاسمەن بولۇش، تەرىقەت يولى، سوپىمىزىملىق يولى ئىكەنلىكى، ھەقىقى سوپى دانا بولۇش ئۈچۈن تۆت باشقۇچلۇق ھېكمەت پەلسەپىسىدىن خەۋەردار بولۇش، يەنى ئىسلام قائىدە —نىزامى بولغان شەرىئەتنى بىلىش، سوپىزىم پىكرىنىڭ ئاساسى بولغان تەرىقەتنى بىلىش، ئىشقى ئىلاھىيە بولغان مەرىپەتنى بىلىش كېرەكلىكى، ئىنسان ئۈچۈن ھەقىقەت يولى پەقەت سوپىزىملىق شەرىتلىرىنى ئادا قىلىپ، ئىشقى ئىلاھىيە ئىچىدە تەڭرى بىلەن بىرلىشىپ، زالىم - زورلاۋان، پارىخۇر ئەمەلدارلار، مال - دۇنيا غېمىدە قالغان، ئاقنى قارىغا ئايلاندۇرىدىغان قارا نىيەت، دىن ئەھللىرىنى پاش قىلىش قاتارلىقلار بايان قىلىنغان.

بۇ كىتاب 12-ئەسىر تۈركى ئەدەبى تىلىنىڭ لېكسىكىسىنى تەتقىق قىلىشتا رۇشەن قىممەتكە ئىگە. بۇ 12 -ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى نامەلۇم بىرى تەرىپىدىن كۆچۈرگەن قولىيازما، يىپلىق تۈپلەنگەن فورماتى 26×14·5 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 19×10 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 15 قۇر خەت بار. ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGQ110-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

81. شرحی مثنوی شرف (مثنوی شرفنىڭ شەرھىسى)

تومغا بۆلۈنگەن، 2 قىسىم، 574بەت. 13-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جالالىددىن رۇمى چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن تەئلىق خەت نۇسخىسىدا يازغان.

سوپىمىزىنىڭ روھىيەتچىل، تەركىدۇنيالىق، ئىخلاسمەن بولۇش قارىشى ھەققىدە يېزىلغان پەلسەپۋى خاراكتېرلىك ئەسەر.

كىشىلەر ئاللاھقا ئىخلاسمەن، تەركىيدۇنيا ۋە تەرىقەت يولىنى تۇتۇش، دۇنياغا ھېرىسمەن بولماسلىق، تەقۋادار، سادىق، رەھمدىل بولۇشقا ئۈندەش مەقسىتىدە يېزىلغان.

ئۇنىڭدا ئالەم، ھايات، ئىنسان تەبىئىتى ھەققىدىكى تەرىقەت پەلسەپىسىگە ئائىت قاراشلار، يەنى ئىنسان ئۆچۈن ھاياتلىق، ئۆلۈم ھەققىدە ئويلىنىش، دۇنياغا بېرىلمەسلىك، ئاخىرەت ئۆچۈن ھەر دائىم تەييار تۇرۇش، زالىم، زوراۋان، پارىخور ئەمەلدارلار مال - دۇنيا غېمىدە بولغان، ئاقنى قارىغا ئايلاندۇرغان قار كۆڭۈل كىشىلەردىن دائىم ھەزەر ئەيلەش، ئاقكۆڭۈل، ھۆنەرۋەن، خارلانغان ئەمگەكچىلەرگە ھېسداشلىق قىلىش، قانائەت، خەيرى-ئېھسان، كەمتەرلىك، تەۋەككۈلچىلىك قاتارلىقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك خىسلەتلەر روھانىيەت پەلسەپىسى نوقتىسىدىن بايان قىلىنغان.

بۇ كىتاب «مەسنەۋى شرىپ»نىڭ ئومۇمى روھىنى تەتقىق قىلىشتا، ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبى تىلى، جۈملىدىن يەتتەسۇ رايۇنىدا، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا رايۇنىدىكى تۈركىي تىلى، يەنى ئۇيغۇر ئەدەبى تىلىنى تەتقىق قىلىشتا قىممىتى بار. مىلادىيە 1862-، 1863-يىلى قازاندا بېسىلغان مىخ مەتبەئە، كىپىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن. فورماتى 26×13.5 سانتىمېتىر، خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 21×11.5 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 31 قۇر خەت بار، ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGQ109 -نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

82. مشكا ئۇل مەسابىھ(چىراغلار تەكچىسى)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 628 بەت، 14 -ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللا تەبرىزى خەتتات رەيھان نۇسخىسىدا ئەرەپ تىلى ۋە يېزىقى بىلەن يازغان.

ئىسلام دىنىنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلايھىسسالامنىڭ سۆز ۋە ھەرىكەتلىرى بايان قىلىنغان ھەدىس كىتاب. ھەدىسلەرنى شەرھلەش يولى بىلەن ئىسلام ئەخلاقىنى ئەمەلىي تەشۋىق قىلىش مەقسىتىدە يېزىلغان.

ئۇنىڭدا مۇھەممەد ئەلايھىسسالامنىڭ ئىمان، ئىمانىنىڭ شەرتلىرى، بىلىم، تاھارەتنىڭ پەرز-سۈننەتلىرى، تاھارەتنى بۇزىدىغان ئىشلار، نامازنىڭ پەرز، سۈننەتلىرى، نامازنى بۇزىدىغان ئىشلار، زاكات، زاكاتنىڭ شەرتلىرى، زاكات بېرىشنىڭ ئۆلچىمى، روزا، ھەج، سودا، مىراس، ۋەسىيەت، قاچا-قۇچىلارنى پاكىز ساقلاش، نىكاھ، قىساس، تۆلەم، شاپائەت، ئەخلاق، سالام-سەھەت، ۋە قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش، يەنە ساھابىلارنىڭ پەزىلەتلىرى، پەيغەمبەرنىڭ مۆجىزىلىرى ھەققىدىكى مەزمۇنلارمۇ بايان قىلىنغان.

كىتابتا يەنە نەقىل كەلتۈرگەن ساھابىلارنىڭ ئىسمى ئالفاۋىت تەرتىۋى بويىچە بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ تەرجىمھالىمۇ قىسقىچە بايان قىلىنغان.

بۇ كىتاب ئىسلام دىنىنىڭ ئەخلاقى قاراشلىرىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتكە ئىگە.

مىلادىيە 1336-، 1337-يىلى كۆچۈرۈلگەن قولىيازما، كېپىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن، فورماتى 26×34 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 27قۇر خەت بار، ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى ئەسەرلىرى خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلىش ئىشخانىسىدا XGA081-نومۇرلۇق تىزىم نومۇر بىلەن ساقلىنىۋاتىدۇ.

83. ئەمىر ناۋائى (ناۋائى شېئىرلىرى)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 160 بەت، 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرى نىزامىدىن ئەلىشىر ناۋائى چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يازغان.

چىن مۇھەببەت، ۋاپادارلىق، ئادالەت مەدھىيىلىنىپ، بىۋاپالىق، ساختىلىق، زۇلۇمدارلارغا نەپرەتلىنىش ھەققىدىكى شېئىرلار توپلىمى.

كىشىلەرنى ھەقىقى ئىنسانىي مۇھەببەت، ۋاپا - ساداقەت، كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىش روھىدا تەربىيىلەش مەقسىتىدە يېزىلغان.

بۇنىڭدا ئىشقى- مۇھەببەت، مۇھەببەت سادىقلىقى، ۋاپا، ئادالەت، كىشىلەرگە ياخشىلىق قىلىش، ھىجران جاپاسىدىن شىكايەت قىلىش، زامان زۇلمىغا نارازىلىق بىلدۈرۈش قاتارلىق مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

كىتابتا يەنە زالىملار، رىياكار- ئالدامچى سوپى - ئىشانلار پاش قىلىنغان. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ بىر قىسىم تاللانغان شېئىرلىرىنى تەتقىق قىلىشتا ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

مىلادىيە 1900-يىلى تاشكەنتتە بېسىلغان تاشباسما. يېپىلىق تۆپلەنگەن، فورماتى 12×20 سانتىمېتىر، خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 10×18 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 16 قۇر خەت بار، ھازىر بۇ كىتاب قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGQ085-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

84. بابۇرنامە

«بابۇر نامە» بۇ زەھىرىدىن مۇھەممەد بابۇر (1483-، 1530)نىڭ ھاياتىي كەچۈرمىشلىرى، ئۆزى قاتناشقان ياكى ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ۋەقە-ھادىسىلەرنى سالنامە شەكلىدە يېزىپ چىققان داڭلىق ئەسەر بولۇپ، ئۇ 15-، 16 -ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم قىممەتكە ئىگە. بۇ كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى 1991 -يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان قامۇس خاراكتېرلىك ئەسەر.

85. نەفھاتىل ئۈنسى (ھەمدەبىسللەر)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 754بەت، 15-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئابدۇراخمان جامى چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى بىلە خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يازغان بولۇپ، پۈتكۈل شەرق ۋە ئەرەب دۇنياسىدا ياشاپ ئۆتكەن، ئالىم ۋە شائىرلارنىڭ تەرجىمھالى ھەققىدە يېزىلغان تەرجىمھال خاراكتىرلىك ئەسەر.

ئالىم ۋە شائىرلارنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي پائالىيەتلىرىنى يورۇتۇپ كېيىنكىلەرگە قالدۇرۇش مەقسىتىدە يېزىلغان، ئۇنىڭدا ئەبۇ ھاشىم، زۇنۇن مىسرى، ئەبۇ ياقۇپ ھاشىمى، ئىبراھىم ئەدھەم، ئىبراھىم ئىبنى شەمسىدىن، داۋۇت بەلپى، شاھۇشۇ جائىكرمانى، سەئىدىن مەجنۇن، ئابدۇللا سەنجەرى، ئۆمەر دەمەشقى، مەنسۇر ھەللاجى، جالالىدىن سيۇتى، ئەبۇ ئابدۇللا بۇرقى، ھەبەشى، ھاپىز شىرازى، كەمەندى، ئاسترابادى، تاقى، سەنجەرى، پەرىدىدىن ئەتتار، شەيخ سەئىدى، ئىفاھاتى، كامال خۇجەندىن، نىشايورى، بىنائى، نىزامى، سانايى، خۇسراۋ دەھلۋى جامى نىشاپور، غېرىبى، سەئىددىن قەشقىرى، باغدادى قاتارلىق 640تىن ئارتۇق مۇتەسەۋۋۇپ مۇتەپەككۇر شائىرلارنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى، ۋاپاتى، نەسەبى، يۇرتى، خاراكتىر جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى، پەزىلەتلىرى، دىنىي ۋە ئەدەبي جەھەتتىكى تۆھپىلىرى قاتارلىق مەزمۇنلار بايان قىلىنغان، بۇ كىتاب ئەرەب ۋە شەرق دۇنياسىدىكى ياشاپ ئۆتكەن مۇتەپەككۇرلارنىڭ ھاياتى، پەلسەپۋى كۆز قاراشلىرىنى تەتقىق قىلىشتا موھىم قىممەتكە ئىگە.

مىلادىيە 1475-يىلى سەئىد ئەھمەد تەرپىدىن قەشقەردە سامان قەغەزگە كۆچۈرۈلگەن قولىيازما، كېپىنەك شەكىللىك تۆپلەنگەن. فورماتى 17 ×5 . 28 سانتىمىتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 15×3 . 23سانتىمىتىر. ھەر بىر بەتتە 19قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قەشقەر ۋىلايەت قەشقەر شەھەرلىك كۇتۇپخانىدا XGQ160-تىزىم نومۇرى بىلەن ساقلانماقتا.

86. دەستۇرۇل ئىلاج (كېسەللەرگە ئىلاج)

بۇ تېبابەتكە ئائىت كىتاب بولۇپ، تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 643 بەت. 16-ئەسىردە سۇلتان ئەلى خوراسان چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن، خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يازغان قولىيازما.

ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى تېبابىتىدە تۈرلۈك ئىچكى ۋە تاشقى كېسەللىكلەر ۋە ئۇنى داۋالاش چارىلىرى ھەققىدە يېزىلغان تېببىي ئەسەر. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خوراسان شاھزادىلىرىدىن ئەبۇلمەنسۇر ۋە ئەبۇل مۇزەپپەرلەرنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن ئوردا ئۈچۈن مەخسۇس تېبابەت دەستۇرى تەييارلاش مەقسىتىدە يېزىلغان. كىتاپتا ئادەم بەدىنىدە يۈز بېرىدىغان ھەر خىل ئىچكى ۋە تاشقى كېسەللىكلەرنىڭ يۈز بېرىش سەۋەپلىرى، ئۇنىڭ ئالامەتلىرى، كېسەللەرگە بېرىلىدىغان دورىلارنىڭ رېتسىپ، ئۇلارنىڭ ماتېرىيالى، مىقدارى، بۇ دورىلارنىڭ مەنپەئەت قىلىش دائىرىسى، كېسەللەرنى داۋالاشتىكى تۈرلۈك ئۇسۇل، چارىلار ۋە ئۇنىڭ قەدەم باسقۇچلىرى ھەققىدىكى مەزمۇنلار بايان قىلىنغان. ئەنئەنىۋى تېبابەتنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشتا مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

بۇ كىتاپ مىلادىيە 1769-يىلى سامان قەغەزگە كۆچۈرۈلگەن قولىيازما، يېپىلىق تۈپلەنگەن. فورماتى 15.5 × 29.5 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 12.5 × 24 سانتىمېتىر. ھەر بىر بەتتە 21 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايىتى يېڭىسار ناھىيە بازارلىق ھۆكۈمەت 4-مەھەللىدىكى ئابلەي مەخسۇم ئۆيىدە XGQ186-نومۇرلۇق تىزىم نومۇرى بىلەن ساقلانماقتا.

87. فەۋائىدى ۋافىيە بەھللى مۇشكىلاتى كافىيە (كافىيە ناملىق كىتابنىڭ قىيىن جايلىرىنى يېشىش ئېھتىياجىدىن چىققۇچى)

بۇ كىتاپ تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 392بەت. 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئابدۇراخمان جامى ئەرەپ تىلى ۋە يېزىقى بىلەن تەئلىق خەت نۇسخىسىدا يازغان.

ئەرەپ تىلى گىراماتىكىسىنىڭ نەزىرىيىۋى ئاساسلىرى ھەققىدىكى ئىلمى ئەسەر. ئەرەپ تىلى ئۆگەنگۈچىلەر ئۈچۈن ئاساس يارىتىپ بېرىش مەقسىتىدە يېزىلغان.

بۇ كىتاپتا ئەرەپ تىلى گىراماتىكىسى، بولۇپمۇ سىنتاكسىس ھەققىدىكى ئاساسى نەزىرىيىلەر ھەققىدە يېزىلغان ئىلمى ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا سۆزلەرنىڭ ئىسىم، پېئىل ۋە باغلىغۇچىلاردىن ئىبارەت بۆلەكلەرگە بۆلىنىدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ جۈملىدە تۇتقان ئورنى، ۋەزىپىسى ۋە بىر — بىرىگە كۆرسىتىدىغان تەسىرى ھەمدە ئالاھىدىلىكلىرى بايان قىلىنغان. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئۈچ خىل سۆز تۈركىمىگە ئەتراپلىق تەبىر بېرىلگەن. شۇنىڭدەك ئىسىم، پېئىل ۋە باغلىغۇچىلارنىڭ جۈملىدە تۇتقان ئورنىغا ئاساسەن جۈملىلەرنىڭ ئىسىملىق جۈملە، پېئىللىق جۈملە دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلىنىدىغانلىقى، ئىسىملارنىڭ بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكىللىرىنى تۈرلەش ئۇسۇلى ۋە بىر قىسىم سۆزلەردىكى مورفولگىيىلىك ئۆزگىرىشلەر، شۇنىڭدەك ئالماشلارنىڭ ھەر خىل تۈر شەكىللىرى ۋە ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى تۇتقان ئورنى، تۈرلىنىشى قاتارلىق نەزىرىيىۋى مەسىلىلەر ئەمەلى مىساللار ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ بېرىلگەن.

بۇ كىتاپ ئەرەپ تىلى گىراماتىكىسىنىڭ قائىدە-قانۇنلىرىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتكە ئىگە.

مىلادىيە 1909-يىلى تاشكەنتتە بېسىلغان تاشباسما، يېپىلىق تۈپلەنگەن. فورماتى 24×33سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 5.11×5.18سانتىمېتىر. ھەر بىر بەتتە 12-18قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGA048-نومۇرلۇق تىزىم نومۇرى بىلەن ساقلانماقتا.

88. كىتابۇر رەھمەتى (مېھرى-شەپقەت كىتابى)

تومىغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 288 بەت بولۇپ، 15-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا جالالىددىن سۇيۇتى ئەرەپ تىلى بىلەن سۇلۇس خەت نۇسخىسىدا يازغان.

بۇ كىتاب ئەنئەنىۋى تېبابەتكە ئائىت تېببى ئەسەر، كىشىلەرگە سالامەتلىكنى ئاسراش ۋە دائىم يۈز بېرىپ تۇرىدىغان كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاشنىڭ يوللىرىنى ئۆگىنىش مەقسىتىدە يېزىلغان. كىتابتا ئادەمنىڭ سۇ، ئوت، ھاۋا، تۇپراقتىن ئىبارەت تۆت ئانا سىرىدىن يارالغانلىقى، ئۇلارنىڭ مىجەزى، قان، سەپرا، سەۋدا، بەلغەم قاتارلىق تۆت خىلتنىڭ ئۆزگىرىشىگە باغلىق ئىكەنلىكىنى بايان قىلغاندىن كېيىن، سالامەتلىكنىڭ ئوزۇقلۇنۇش، يۈرۈش-تۇرۇش، يېتىپ — قوپۇش بىلەن مۇناسىۋىتى، سۈت، گۆش، ھەر خىل دانلىقلار، تۇخۇم، سامساق قاتارلىقلارنىڭ تەبىئىتى توغرىسىدا سۆزلەنگەن تۈرلۈك كېسەللىكلەرگە مەنپەئەت قىلىدىغان تەجرىبىدىن ئۆتكەن دورىلارنىڭ رېتسېپلىرى بېرىلگەن. ئادەم بەدىنىدە يۈز بېرىدىغان چىش ئاغرىقى، باش ئاغرىقى، شەقىقە، قۇلاق، كۆز، ئىغىز، بۇرۇن قاتارلىق بەش ئەزا كېسەللىكلىرى، زۇكام، ئىغىز ۋە قولتۇق پۇراش كېسەللىكلىرى، يۈرەك، بۆرەك، ئاشقازان ئاغرىقلىرى قاتارلىق چوڭ-كىچىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالامەتلىرى، يۈز بېرىش سەۋەپلىرى، ئۇنى داۋالاشنىڭ ئۇسۇللىرى، چارىلىرى كونكرېت بايان قىلىنغان. ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى تېبابەت تەتقىقاتىدا مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

كىتاب مىلادى 1906-يىلى مىخ مەتبە بىلەن مىسىردا بېسىلغان. كېپىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن. فورماتى 20×14 سانتىمېتىر. خەت چۈشۈرۈلگەن يۈزى 17×11 سانتىمېتىر. ھەر بىر بەتتە 28 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قەشقەر ۋىلايەت يېڭىسار ناھىيە بازارلىق ھۆكۈمەت 4-ئاھالە كومىتېت 2-مەھەللىدىكى ئابلەي مەخسۇم ئۆيىدە XGA212-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلىنىۋاتىدۇ.

89. كۇللىياتى جامى (جامى ئەسەرلىرى)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 575بەت. 15-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئابدۇراخمان جامى پارس تىلى ۋە يېزىقى بىلەن تەئلىق نۇسخىسىدا يازغان.

مەشھۇر تاجىك شائىرى ئابدۇراخمان جامىنىڭ بارلىق غەزەل ۋە رۇبائىيلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شېئىرى توپلام.

ئۇنىڭدىكى غەزەللەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئىشقى — مۇھەببەت مەزمۇنىدا يېزىلغان بولۇپ، ئاپتور ئۇنىڭدا «يار»، «شاراب» قاتارلىق ۋاستىلاردىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئالەم ۋە ئىجتىمائىي ھاياتتا چىقارغان پەلسەپىۋى خۇلاسىلىرىنى، ئادالەت، ۋاپا، ساداقەت، ئىنسانىي مۇھەببەت ۋە مېھرى-شەپقەت ئەخلاقى قاراشلىرىنى بايان قىلغان.

كىتابتا يەنە شائىرنىڭ تەسەۋۋۇپ مەزمۇنىدىكى بىر قىسىم شېئىرلىرىمۇ ئورۇن ئالغان بولۇپ، بۇ خىل شېئىرلاردا ئىسلام دىنى تەرىقەتچىلىرىنىڭ نەقشىبەندە ئېقىمىنىڭ كۆز قاراشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. شائىرنىڭ رۇبائىيلىرىدا ئۇنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى يىلتىز قىلغان پىكىر ئورۇن ئالغان.

15-ئەسىرنىڭ ئاخىرى نامەلۇم بىرسى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن قوليازما. كېيىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن. فورماتى 14.7×11 سانتىمېتىر. ھەر بىر بەتتە 17قۇر خەت بار. ھازىر قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمقى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGP054-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

90. ئەخلاقى ھەمرە (ياخشى ئەخلاق)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 510بەت. 15-ئەسىرنىڭ بېشىدا ھۈسەيىن ۋائىز كاشغەرى چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يازغان.

بۇ پەندى — نەسىھەت مەزمۇنىدىكى دىداكتىك ئەسەر. كىشىلەرگە ئەدەپ-ئەخلاق، پەندى — نەسىھەتنى تەشەببۇس قىلىش مەقسەت قىلىپ يېزىلغان.

بۇ كىتاپتا ئىبادەت، ئىخلاس، شۈكرى — قانائەت، سەبرە قىلىش، تەۋەككۇل قىلىش، شەرمى —ھايا، پاكىزلىق، ئەدەب — ئەخلاق، غۇرۇر ۋە ھىممەت، ھەققانىيەت، ئادالەت، ئاچچىقلىنىش، غەزەپتىن ساقلىنىش، ئەپۇچان بولۇش، يۇۋاشلىق ۋە مۇلايىملىق، ياخشى ئىش قىلىش، يامان ئىشلاردىن ساقلىنىش، خەيرى - ساخاۋەت، غېرىپ — مىسكىنلەرگە باش —پاناھ بولۇش، ئامانەت ۋە دىيانەت، ۋاپا - ۋەدىدە تۇرۇش، سەمىمى - راستچىل بولۇش، مەسلىھەت — كېڭەش بىلەن ئىش قىلىش، باتۇرلۇق، ھۇشيارلىق، ئەقىل — پاراسەت، سىر ساقلاش، پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىش، ياخشىلار بىلەن دوستلۇشۇش، يامان كىشىلەردىن ھەزەر ئەيلەش، ھوقۇق، سىياسەت قاتارلىق مەزمۇنلار بايان قىلىنغان.

كىتابنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا «نەزمە»، «قىتئە»، «بېيىت»، «نامە» بىلەن شېئىرى پارچىلار بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاپتۇرنىڭ خۇلاسە خاراكتىرلىك ھۆكۈملىرى ئورۇن ئالغان.

كىتاپنىڭ بەزى مەزمۇنلىرى كىشىلەرنى گۈزەل ئەخلاق بىلەن تەربىيىلەشتە رېئال قىممەتكە ئىگە.

كىتاب 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا نامەلۇم بىرسى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن قولىيازما. كېيىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن. فورماتى 15×25.5 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 9×17.5 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 13 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGQ096-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

91. مەسنەۋى شەرھى

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 687بەت. 1792-يىلى جالالىدىن رۇمى پارس تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يازغان.

بۈيۈك پەيلاسوپ، شائىر جالالىدىن رۇمىنىڭ ئىككىلىك شېئىرى شەكلى بىلەن يېزىلغان پەلسەپىۋى مەزمۇندىكى ئەسىرى.

سوفىزىمنىڭ «ئىسمائىلىيە» مەزھىپىگە خاس كائىنات قارىشى، دۇنيا قارىشى ۋە بىلىش نەزەرىيىسىنى شېئىرى يول بىلەن بايان قىلىپ، ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى ئاشۇرۇش مەقسىتىدە يېزىلغان.

كىتاپتا دۇنيا ۋە ئىنساننىڭ يارىلىشى، ھايات قانۇنىيەتلىرى، ئاخىرەت ھەققىدىكى مۇرەككەپ ۋە سىرلىق تەلىماتلار كۆپ مەنبەلىك پەلسەپىۋى ئەقىدىلەرنى مەنبە قىلغان ھالدا بايان، مۇلاھىزە، ھېكايەت ۋە خۇلاسىلار ئارقىلىق بايان قىلىنغان. قانائەت، خەيرى – ئېھسان، تەۋەككۈلچىلىك، كەمتەرلىك قاتارلىق ئىسلام ئەرەپ ئەخلاقىي ئىنسانىيەت پەلسەپىسى نۇقتىئىنەزىرى بىلەن چۈشەندۈرۈلگەن.

بۇ كىتاپ تەسەۋۋۇپ تارىخىدا نۇرغۇن قىممەتلىك ئىسلاھاتلارغا سەۋەپ بولغان «ئىسمائىلىيە» تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

مىلادىيە 1886-يىلى موللا مۇھەممەت شاكىر كۆچۈرگەن قولىيازما. كېپىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن. فورماتى 22×13.5 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 16.8×5.8 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 25قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا 56 XGQ0-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

92. ئىستىئارات (مىتاغورا)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 144 بەت. 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھېسامىدىن ئىبنى مۇھەممەد ئەرەپ تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يازغان.

ئەرەپ تىلى ئىستىلىستىكىسىغا ئائىت كىتاب.

ئەرەپ تىلى ئىستىلىستىكىسىدىكى ئىستىئارە بىلەن كىنايە ھەققىدىكى ھەر قايسى ئالىملارنىڭ ئۆز كۆز قاراشلىرىنى سىلىشتۇرۇش ئارقىلىق تەھقىقلەش مەقسىتىدە يېزىلغان.

ئۇنىڭدا مەجاز ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى، ئىستىئارە بىلەن كىنايىنىڭ تەئرىپى، ئىستىئارە بىلەن كىنايىگە ئائىت كونتكسلەر بايان قىلىنغان بولۇپ، بۇ مەزمۇنلار ھەر قايسى ئالىملارنىڭ كۆز قاراشلىرىنى بىر –بىرىگە سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق تەھقىقلەنگەن.

بۇ كىتاپ ئەرەپ تىلى ئىستىلىستىكىسىنى تەھقىق قىلىشتا مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

مىلادىيە 1885-يىلى نامەلۇم بىرسى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن قولىيازما. فورماتى 26.5×15.5 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 15×7.2 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 15 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەت يەكەن ناھىيىلىك ئارخىپ ئىدارىسى ئىشخانىسىدا XGA141-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

93. مۇغىرداﻥ (تاۋ بەتلىك شېئىرلار)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 24بەت. 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مىرزا ئەلى تەبرىزى پارس تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يازغان.

ھۆسنخەت ئەمەلى مەشقى توغرىسىدىكى كىتاب.

ئەنئەنىۋى كىتابەتچىلىكتە كۆپ قوللىنىدىغان «تەئلىق» خەت نۇسخىسىنى ھۆسنخەت بىلەن يېزىشنى ئۆگىنىش مەخسىتىدە تېزىلغان.

بۇ كىتابتا ھەر بىر ھەرپنىڭ ھۆسنخەتتە قوللىنىدىغان خىلمۇ — خىل گۈزەل نۇسخىلىرىنى كۆرستىش ئۈچۈن شۇ ھەرپلەر بىلەن باشلانغان ھەر خىل سۆزلەرنى شېئىرىي مىسرالارنى تۈزۈش ئارقىلىق ھەر سۆزنىڭ ھۆسنخەتتىكى ئوخشمايدىغان نۇسخىلىرى ئۆرنەك سۈپىتىدە كۆرستىلگەن. ھۆسنخەت نۇسخىلىرىنىڭ ئاستىغا يەنە شئېرىي مىسرالار بىرىلگەن بولۇپ، گۈزەل تىل ئارقىلىق ئۇ خەتلەرنى يېزىش ئۇسۇللىرى كۆرستىلگەن.

بۇ كىتاپ ئەنئەنىۋى ھۆسنخەتچىلىكنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا يۇقىرى قىممەتكە ئىگە.

مىلادىيە 1910-يىلى تاشكەنتتە بىسىلغان تاشباسما نۇسخا. فورماتى 13.5×21.5 سانتىمىتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 9×18 سانتىمىتىر. يىپلىق تۈپلەنگەن. ھەر بىر بەتتە 2-4قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGQ04-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

94. قارا بادىن قادىرى پارس («قارا بادىن قادىرى» ناملىق كىتابنىڭ پارسچە نۇسخىسى)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 568بەت. 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مۇھەممەد ئەكبەر پارس تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يازغان.

ئەنئەنىۋى تېبابەت توغرىسىدىكى مەشھۇر كىتاب.

تۈرلۈك ئىچكى ۋە تاشقى كېسەللىكلەرگە دىئاگنوز قويۇش ۋە ئۇنى داۋالاشقا يول كۆرسىتىش مەخسىتىدە يېزىلغان.

كىتابتا ھەر بىر كېسەللىك ئۆز تۈرى بويىچە باپلارغا ئايرىلىپ بايان قىلىنغان بولۇپ، ھەر بىر بابتا شۇ خىل كېسەللىكنىڭ ئالامەتلىرى، يۈز بېرىش سەۋەپلىرى، ئۇنىڭغا بېرىلىدىغان دورىلار، دورىلارنىڭ تەرتىپلىرى، تەركىبى، دورىلارغا ئىشلىتىدىغان ماتېرىياللارنىڭ مىقدارى ناھايىتى ئەتراپلىق ۋە مۇپەسسەل تونۇشتۇرۇلغان. ھەتتا بەزى دورىلارنىڭ يەنە بىر دورىنىڭ ئورنىنى باسىدىغان رولىمۇ كۆرسىتىلگەن.

بۇ كىتاپ ئەنئەنىۋى تېبابەتنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئەڭ مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

مىلادىيە 1902-يىلى نولكىشۇر مەتبەسىدە بېسىلغان تاشباسما كىتاب. كېپىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن. فورماتى 13.5×24سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 10×16.5سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 21قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGQ053-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

95. شەجەرەئى تۈرك

«شەجەرەئى تۈرك» بۇ ئوبۇلغازى باھادىرخان (1603 – 1664) تەرىپىدىن يېزىلغان تارىخىي ۋە نەسەبنامە خاراكتېرلىك ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى، نەسەبى، بۆلۈنۈشى ۋە تارقالغان جايلىرى قاتارلىقلار ھەققىدە رىۋايەت خاراكتېرلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن. 15-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن 1663-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا دىيارىدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر نۇقتىلىق بايان قىلىنغان.

96. تەزكىرەتۇل ھىدايە

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 116بەت. 19 -ئەسىرنىڭ باشلىرىدا نامەلۇم بىرسى تەرىپىدىن پارىس تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يېزىلغان.

17-ئەسىردە جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ھۆكۈم سۈرگەن خوجىلار ھاكىمىيىتىنىڭ كاتىبىشى ھىدايىتۇللا ئىشاننىڭ ئوغلى خوجا ھەسەن (ساھىبقىران)نىڭ تەزكىرىسىگە ئائىت كىتاب.

خوجا ھەسەننىڭ تەرجىمھالى ۋە پائالىيەتلىرىنى بايان ئىتىش ئارقىلىق ئۇنى كۆپتۈرۈپ مەدھىيىلەش مەخسىتىدە يېزىلغان.

ئۇنىڭدا مەشھۇر سوپى ھىدايىتۇللانىڭ ئاجايىپ — غارايىپ «كارامەت»لىرى، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن بۇرھانىدىن خوجا مەھدى، خوجا ھەسەن...قاتارلىقلارنىڭ تۇغۇلىشى، ئاتىسى ھىدايىتۇللا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، «پەزىلەت»لىرى بايان قىلىنغاندىن تاشقىرى، ئاساسلىقى خوجا ھەسەننىڭ پائالىيەتلىرى، ئۇنىڭ ئاتىسى ئۆلگەندىن كىيىن شىجاڭ چىگرىسىنىڭ تاشقىرىسىدا يۈرۈپ ئېلىپ بارغان مۇرت توپلاش جەھەتتىكى ھەرىكەتلىرى، باشقىلار تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ ئۆلۈشى قاتارلىق مەزمۇنلار بايان قىلىنغان.

بۇ كىتاب ئاتاقلىق خوجىلار تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

مىلادىيە 1845-يىلى نامەلۇم بىرسى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن قولىيازما. كېپىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن. فورماتى 12.5×20سانتىمىتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 3×13سانتىمىتىر، ھەر بىر بەتتە 13قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGP058-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

97. خزانہ عامرہ (خزىنلر)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 452بەت. 19-ئەسىردە «ئامىر» تەخەللۇسلۇق ئەدىب تەرىپىدىن پارىس تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يازىلغان.

شەرق ئەللىرىدە ياشاپ ئۆتكەن كلاسسىك شائىرلارنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادى پائالىيىتى ھەققىدىكى بىئوگرافىك ئەسەر.

شەرقتە شۆھرەت قازانغان مەشھۇر شائىلارنىڭ ھاياتىنى تونۇشتۇرۇش ۋە ئۇلارنىڭ ۋەكىللىك خاراكتىرىگە ئىگە ئەسەرلىرىدىن نەمۇنە كۆرسىتىش مەقسىتىدە يېزىلغان.

بۇ كىتابتا خۇسراۋ دىھلىۋى، نىزامى گەنجىۋى، سەئىد شىرازى، بىنائى ھەرۋى، خاقانى، كىرمانى، شەھىدى، شەۋكەت قاتارلىق دۇنياۋى شۆھرەتكە نائىل بولغان 200دىن ئارتۇق شائىرلارنىڭ ھاياتى ۋە ئۇلارنىڭ ئىجادى ئەمگەكلىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلار بايان قىلىنغان ھەم ئۇلارغا باھا بېرىلگەن. بۇ ئاپتۇرلار ئىسمى ياكى تەخەللۇسىنىڭ باشلىنىش ھەرپى بويىچە ئالپاۋىت تەرتىپىدە رەتكە تىزىلغان بولۇپ، ھەر بىر ئاپتۇرلارنىڭ تەرجىماھالىغا ئائىت بايانلىرىدىن كېيىن ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىدىن قىسقا نەمۇنىلەر بېرىلگەن.

بۇ كىتاب شەرق كلاسسىك شائىرلىرىنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىي بىلەن تونۇشۇشتا ھەم ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتىگە باھا بېرىشتە مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ھىندىستاننىڭ نولكىشۇردا بېسىلغان تاشباسما نۇسخا. كېپىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن. فورماتى 16×26 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 22.3×13.2 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 23 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGP071-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانما

98. زەبەرەتۇل ئەخبار (خەبەرلەرنىڭ مېغىزى)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 407بەت. 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەبۇ مۇھەممەد ھەسەن پارىس تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يازغان.

ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە ۋە تارىخقا ئائىت كىتاب.

ئاسىيا، ئافرىقا، ئامېرىكا، ياۋرۇپا قاتارلىق قىتئەلەردىكى تۆرلۈك جاي ۋە شەھەرلەرنىڭ جۇغراپىيىسى ۋە تارىخىنى تونۇشتۇرۇش مەقسىتىدە يېزىلغان.

بۇنىڭدا ئالدى بىلەن 12بۇرۇچ ۋە ئۇنىڭدىكى ئىقلىم ئۆزگىرىشلىرى، پەسىللەرنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىقلار توغرىسىدا توختالغاندىن كېيىن، ھەر بىر قىتئەلەر بويىچە مەشھۇر جايلار، شەھەرلەرنىڭ ئورنى، ئىقلىمى، تاغ — دەريالىرى ھەققىدىكى مەزمۇنلار بايان قىلىنغان. كېرەكلىك جايدا بۇ يەرلەرگە مۇناسىۋەتلىك ۋەقەلەر، تارىخى شەخسلەر ھەققىدىمۇ مەلۇماتلار بېرىلگەن. بۇ مەلۇماتلارنىڭ بەزىلىرى رىۋايەت ۋە دىنىي تۈس ئالغان. كىتابىتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا، بولۇپمۇ قەشقەر، يەكەن، خوتەن توغرىسىدىكى مەلۇماتلار دىققەتنى ئۆزىگە تارتىدۇ.

بۇ كىتاب ئاسترونومىيە، خۇغراپىيە ۋە تارىخ تەتقىقاتىدا يۇقىرى قىممەتكە ئىگە.

كىتاب1860-يىلى بېسىلغان تاشباسما، كېپىنەك شەكىللىك تۆپلەنگەن. فورماتى 15×24سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 11×20سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 18قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGP016-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

99. پارسچە، چاغاتايچە، ئەرەبچە لۇغەت

تومغا بولۇنمىغان، بىر قىسىم، 100 بەت. 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا نامەلۇم بىرسى تەرىپىدىن پارسچە، چاغىتايچە، ئەرەپچە تىل ۋە يېزىق بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يېزىلغان.

لۇغەت خاراكتېرلىك ئۇنىۋېرسال كىتاب.

پارس تىلىنىڭ بەزى گراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى چۈشەندۈرۈش ۋە ئەرەپ تىلى بىلەن تۈركى تىلىنىڭ سېلىشتۇرما سۆزلىشىش ئۇسۇلىنى كۆرسىتىش مەقسىتىدە يېزىلغان.

بۇ كىتابتا تۆۋەندىكى مەزمۇنلار بايان قىلىنغان:

1. پارس تىلى سۆزلۈكلىرىنىڭ ھەر خىل تۈركۈملىرى، ئالپاۋىت تەرتىپى بويىچە باشتىن - ئاخىرى ئەمەلى چۈشەندۈرۈلگەن.

2. ئەرەپ تىلى بىلەن تۈركى تىلىنىڭ سېلىشتۇرما سۆزلىشىش تېكىستلىرى كەسپ ۋە تەبىقىلەر بويىچە ئايرىلىپ، ئەمەلى بايان قىلىنغان. مەسىلەن، خىزمەتكارلار، كېسەللەر، مېھمان ۋە مېھمان كۈتكۈچىلەر، ئالغۇچىلار - ساتقۇچىلار، ساتىراچلار قاتارلىق ھەر ساھە كىشىلىرى بىلەن سۆزلىشىدىغان سۆزلەر بىر – بىرلەپ كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭغا ئۇلاپ بىر قانچە ئىبرەتلىك لەتىپىلەر ئەرەپ ۋە پارس تىلىدا تەرجىمە شەكلىدە بېرىلگەن. كىتابقا قوشۇمچە قىلىپ، ئىسلام دىنىدا مۇھىم دەپ قارالغان بىر قانچە ئايەت ۋە دۇئالار بېرىلگەن.

3. ئىسلام ئەھكاملىرىدىكى 106 پەرزنىڭ بايانلىرى كىتابقا قوشۇمچە قىلىنغان.

كىتاب پارس تىلى گراماتىكىسىنى ئۆگىنىشنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم قىممەتكە ئىگە.

كىتاب مىلادىيە 1886-، 1887-يىلى نامەلۇم بىرسى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن قولىيازما. يېپىلىق تۈپلەنگەن. فورماتى 18×31 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 11.5 ×20.5 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 15-18 قۇرغىچە خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGP022-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماق.

100. مەسنەۋى شەرىف

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 502 بەت. 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جالالىدىن رۇمى پارس تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت سۇلۇس نۇسخىسىدا يازغان.

بۈيۈك پەيلاسوپ، شائىر جالالىدىن رۇمىنىڭ ئىككىلىك شېئىرىي شەكىل بىلەن يېزىلغان پەلسەپىۋى مەزمۇندىكى شېئىرى ئەسىرى.

سوفىزىمنىڭ «ئىسمائىلىيە» مەزھىپىگە خاس كائىنات قارىشى، دۇنيا قارىشى ۋە بىلىش نەزەرىيىسىنى شېئىرىي يول بىلەن بايان قىلىپ، ئۇنىڭ تەسىر كۈچىنى ئاشۇرۇش مەخسىتىدە يېزىلغان.

ئۇنىڭدا ئالەم ۋە ئىنساننىڭ يارىلىشى، كىشىلىك ھايات قانۇنىيەتلىرى، ئاخىرەت ھەققىدىكى مۇرەككەپ ۋە سىرلىق تەلىماتلار كۆپ مەنبەلىك پەلسەپىۋى ئەقىدىلەرنى يىلتىز قىلغان ھالدا، مۇلاھىزە، ھېكايەت ۋە خۇلاسە ئارقىلىق بايان قىلىنغان. قانائەت، خەيرى — ئېھسان، تەۋەككۇلچىلىك، كەمتەرلىك قاتارلىق ئىسلام ئەرەپ ئەخلاقىنىمۇ روھانىيەت پەلسەپىسى نۇقتىئىينەزىرى بىلەن چۈشەندۈرۈلگەن.

بۇ كىتاپ تەسەۋۋۇپ تارىخىدا كۆپ قېتىملىق ئىسلاھاتلارغا سەۋەپ بولغان «ئىسمائىلىيە» تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

1827-يىلى نامەلۇم بىرسى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن قولىيازما. يىپلىق تۈپلەنگەن. فورماتى 29×18 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 21.5×13 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 25 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەت يەكەن ناھىيىلىك ئارخىپ ئىدارىسىدا XGP100 -نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

101. دۇرزۇلنجاد (نجاتلىق ئۈنچىلىرى)

بۇ ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ ئىجتىمائىي ئىسلاھات ۋە مەرىپەتپەرۋەرلىك قاراشلىرى ئىپادىلەنگەن پەلسەپىۋى دىداكتىك مەزمۇندىكى ئەسىرىدۇر. ئۇ سۇئال – جاۋاپ شەكلىدە يېزىلغان. بۇ كىتاپ قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1988-يىلى نەشر قىلىنغان.

102. تۋارىخى مۇسىقىيۇن

بۇ 19-ئەسىردە ئۆتكەن تارىخچى ۋە ئەدىب موللا ئىسمەتۇللا مۆجىزىنىڭ تارىختىكى داڭلىق مۇزىكانتلارنىڭ ھاياتى ۋە ئىجادىيىتىگە بېغىشلاپ يازغان بىئوگرافىك ئەسىرى بولۇپ، بۇ كىتاب 1982-يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

103. تارىخ پەرىشتە

تومغا بولۇنمىگەن، ئىككى قىسىم، 794بەت. 18-ئەسىردە مۇللا مۇھەممەد قاسىم پارس تىلى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يازغان بولۇپ، ھىندىستان ۋە ئۇنىڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان شاھلارنىڭ تارىخى، 10-ئەسىردىن باشلاپ ھىندىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىسلام پادىشاھلىرىنىڭ تارىخى ۋە ئۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردىكى ھىندىستاننىڭ ئومۇمى ئەھۋالىنى يورۇتۇش مەخسىتىدە يېزىلغان.

ئۇنىڭدا 10-ئەسىردىن باشلاپ ھىندىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان تۈرك ۋە ھىندى پادشاھلىرىدىن ئىبراھىم ئادىل، سولۇكتىكىن، مەھمۇد غەزنەۋى، مەسئۇد ئارسلان، خۇسراۋ شاھ، مەلۇك غور، شاھابىددىن غۇرى، پىرۇزشاھ، غىياسىددىن شاھ، ئىسكەندەر شاھ، قۇتبىددىن مۇبارەك شاھ، ئەمىر تېمۇر، خىزىرخان، بەھلۇل لودى، ئىبراھىم لودى، ئىسكەندەر لودى، زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر، ھۇماران شاھ، شىر شاھ، ئەبۇ لەۋزەپپەر شاھ، يۈسۈپ ئادىل، ئەسمەئىل ئادىل شاھ، نىزام شاھ، قۇتبى شاھ، دىلاۋەرخان غۇرىپ قاتارلىقلارنىڭ ھەربى تۈزۈلمىسى، ھىندىستاننىڭ بۇ چاغدىكى ئىقتىسادى، سىياسي، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تاشقى سىياستى، ئۇرۇش ۋە ئىستىلالىرى، تارىختا ئوينىغان ئىجابى ياكى سەلبى رولى توغرىسىدىكى مەزمۇنلار بايان قىلىنغان، ھىندىستان ۋە شىمالى ھىندىستاندا قۇرۇلغان بابۇرىيە سۇلالىسىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن قىممەتكە ئىگە.

مىلادىيە 1865-يىلى ھېندىستاندا بېسىلغان تاش باسما نۇسخا. يىپلىق تۈپلەنگەن. فورماتى 26×32 سانتىمىتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 18×26 سانتىمىتىر، ھەر بىر بەتتە 25قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەتلىك شەھەرلىك كۈتۈپخانىدا XGP109-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

104. ئەمىر تۆمۈر تارىخى

بۇ ئەسەرنىڭ يېزىلغان ۋاقتى نامەلۇم بولۇپ، مەشھۇر ھەربىي سەركەردە ئەمىر تۆمۈر (تۆمۈر لەڭنىڭ) (1336-1405) ھايات ئىش پائالىيەتلىرى، تۇغلۇق تۆمۈرخان تۇغۇلغان، ۋاپات بولغان ۋاقتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، تارىخى، ھەربىي يۈرۈشلىرى تارىخ نوقتىسىدىن بايان قىلىنغان.

بۇ ئەسەر ھىجرىيە 1256-يىلى (مىلادىيە 1840-يىلى) خوراساندا يېزىلغان. تىلى پارسچە. 1190بەتلىك قوليازما بولۇپ، ھازىر ش ئۇ ئا ر مۇزىيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

105. ھۆلاسەتۇل ھېساب ھەجرىيە (ھىجرىيە كالىندارىغا ئائىت ھېسابلارنى خۇلاسىلاش)

تومىغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 84بەت. مىلادى 1896 -يىلى ئەلى بىھائى ئەرەپ تىلى بىلەن خەت سۇلۇس نۇسخىسىدا يازغان بولۇپ، گېئومېترىيە توغرىسىدىكى نەزىرىيىۋى ئەسەر. ئوقۇغۇچىلارنىڭ گېئومېترىيىنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشىغا ئاسانلىق يارىتىپ بېرىش مەقسىتىدە يېزىلغان. ئۇنىڭدا چەمبەر ئايلانمىسى، چەمبەرنىڭ توغرا كەسمىسى ۋە چەمبەرنىڭ دىئامېترىنى، تىك تۆت بۇلۇڭنىڭ يۈزىنى، كەسمىسىنى ۋە ئۇنىڭ بۇلۇڭلىرىنى ھېساپلاش ئارقىلىق گېئومېترىيىلىك ھېساپلاشلارنى ئاددى ئۇسۇل بىلەن چۈشەندۈرگەن. كىتاب مەزمۇنىغا كۆپلىگەن گېئومېترىيىلىك شەكىللەر بېرىلگەن بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەمەلى ئۆگىنىشىگە ئوڭايلىق تۇغدۇرۇلغان.

1898-يىلى ھىندىستاندا بېسىلغان مىخ مەتبە، يىپلىق تۈپلەنگەن. فورماتى 17×25سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 8×16.5سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 9قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر شەھەرلىك كۈتۈپخانىدا XGA17-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

106. خۇلاسە قول ھېساب (ھېساب ئىلمى خۇلاسىسى)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 277 بەت. 19-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا باھائىدىن مۇھەممەد ئىبنى ھۈسەيىن ئامۇلى ئەرەپ تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت سۇلۇس نۇسخىسىدا يازغان.

ئەينى دەۋر ئالى بىلىم يۇرتلىرى ئۈچۈن تۈزۈلگەن ماتېماتىكا كىتابى. ئالى بىلىم يۇرتلىرى ئوقۇغۇچىلىرىنى ماتېماتىكا پېنىنىڭ يۇقىرى — تۆۋەن باسقۇچىغا تەۋە نەزىرىيۋى ئەمەلى بىلىملەر بىلەن قوراللاندۇرۇش مەقسىتىدە يېزىلغان. ئۇنىڭدا سانلارنىڭ تەرىپى، ئۇنىڭ تۈرلىرى، سانلارنى قوشۇش، ئېلىش، كۆپەيتىش، بۆلۈش، كەسىر سانلارنى قوشۇش، ئېلىش، كۆپەيتىش، بۆلۈش، چەمبەر ۋە ئۇنىڭ كەسمىسى، چەمبەرنىڭ يۈزى، ئۈچ بۇلۇڭ ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى، تىك تۆت بۇلۇڭ، تراپېتسىيە، سىلىندىر، كۇنۇس قاتارلىقلار ھەققىدىكى نەزىرىيۋى مەسىلىلەر ۋە ئەمەلى بىلىملەر بايان قىلىنغان. بۇ نەزىرىيۋى، ئەمەلى مەسىلىلەر تۈرلۈك ماتېماتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلگەن. ئەينى دەۋرنىڭ ماتېماتىكا سەۋىيىسىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا قىممەتكە ئىگە.

مىلادىيە 1875- يىلى نىشاۋۇردا بېسىلغان. تاشباسما، يېپىلىق تۈپلەنگەن، فورماتى 15×25.5 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 11×19 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 21 قۇر خەت بار. بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەت يېڭىسار ناھىيە بازارلىق ھۆكۈمەت 8-كەنت 1-مەھەللىدىكى ئىمىر ئىلى ھاجىم ئۆيىدە XGA227-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 377 بەت. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا رەھىم بەختى ساھىب پارس تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يازغان بولۇپ، پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىغا تەۋە دۆلەتلەرنىڭ تارىخى، ئېتنوگراپىيىسى، جۇغراپىيىسى، سىياسىي ۋە ھاكىمىيىتى ھەققىدىكى ئېنسىكلوپېدىيە خاراكتېرىدىكى كىتاب.

ئىسلام دۇنياسىغا تەۋە دۆلەتلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى بىر ـ بىرىگە باغلاپ بايان قىلىش ئارقىلىق كىشىلەرنى بۇ دۆلەتلەرنىڭ تارىخى، جۇغراپىيىسى، ھاكىمىيەت تۈزۈلۈشى توغرىسىدىكى مەلۇماتلاردىن خەۋەردار قىلىش مەقسىتىدە يېزىلغان. ئۇنىڭدا ئالدى بىلەن ئىسلام دىنى نۇقتىئىينەزىرى بويىچە پەيغەمبەرلەر شەجەرىسى ئۈستىدە توختالغاندىن كېيىن، ئىران سۇلالىلىرى پادىشاھلىرىنىڭ تارىخى، رۇم، ئەرەبىستان، مىسىر، ئىسرائىلىيە، يۇنان، ھىندىستان، چىن، سۈرىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئىسلامىيەتنىڭ تارقىلىشى، ئەبۇ بەكرى، ئۆمەر، ئوسمان، ئەلى قاتارلىق تۆت خەلىپىنىڭ ئىسلامىيەتنى تارقىتىش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش پائالىيەتلىرى، مۇئاۋىيە، يەزد، مەرۋا، ئابدۇلمۆلۈك قاتارلىقلارنىڭ خەلىپىلىك تالىشىش تارىخى، ئۇمەييە ۋە ئابباسىلار سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ شەجەرىسى ۋە ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەت خاراكتېرى، سەلجۇقىيە، خارەزمىيە، غەزنىۋىيلەر، ئاتابىكىيە، كىرمان، چىڭگىزخان ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرى تىكلىگەن ھاكىمىيەتلەرنىڭ تارىخى، ئوسمانىيە تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ تىكلىنىش ۋە راۋاجلىنىش جەريانى، ئىران ۋە رۇسىيە سۇلالىلىرىنىڭ تارىخى توغرىسىدىكى مەلۇماتلار بايان قىلىنغان.

پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە دۆلەتلەرنىڭ

تارىخىنى، ئىسلامىيەتنىڭ دۇنياغا تارىلىش ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ، يۇقىرى تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە.

مىلادىيە 1899-يىلى ھىندىستاندا بىسىلغان تاشباسما نۇسخا، يىپلىق تۈپلەنگەن. فورماتى 16×24.2 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 12×21.5 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 23 قۇر خەت يېزىلغان. بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەت يەكەن ناھىيىلىك ئارخىپ ئىدارىسىدا XGP144-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

108. تەقۋىمى جەدۋەل (يېڭىچە كالېندار)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 605بەت، مىلادىيە 1883-، 1884-يىلى ئىلى مۇھەممەت ئىبنى ئابدۇخالىق پارس تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يازغان بولۇپ، يېڭىچە كالېندارچىلىق ئۇسۇلى ۋە ئۇنىڭ قائىدە – قانۇنلىرى بايان قىلىنغان ئىلمى ئەسەر. دىنى، تارىخى، ئىجتىمائىي ۋەقەلەر ۋە شەجەرە-نەسەبنامىلەرنى ھېساپلاش ئۇسۇلىنى كۆرسىتىش، بۇ ھەقتە بىلىم بېرىش مەقسىتىدە يېزىلغان. ئۇنىڭدا ئالدى بىلەن ھىجرىيە 1314-يىلى (مىلادىيە 1897-يىلى)نىڭ 12 ئېيىدىكى مۇھىم ۋەقەلەرنىڭ كالېندارى بېرىلگەن. ئاندىن كېيىن شۇ بويىچە كېيىنكى يىللارنىڭ 12 ئېيىدىكى ۋە مۇھىم ۋەقەلەرنىڭ كالېندارى ئىلگىرىكى تەرتىپ بويىچە كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن چۆشكە تەبىر بېرىشتە كالېندارغا ئاساسلىنىش قائىدىلىرى، ئوسمانىيە دەۋرىدىكى ۋەقەلەر كالېندار، ھەر بىر يىلدىكى مۇھىم ئىجادىيەتلەر ۋە ئىجاتكارلار توغرىسىدىكى مەلۇماتلار كۆرسىتىلگەن. كىتابنىڭ داۋامىدا ئوسمانلى تۈركلىرى شاھلىرىدىن سۇلتان ئوسمان، مۇستاپاخان، ئابدۇلھەمىدخان، سۇلتان سەلىم قاتارلىق بىر نەچچە پادىشاھنىڭ تەرجىمىھالى، قەدىمى شاھلاردىن نەمرۇد، تەرسۇس، فىرئەۋن، دىرىيۇس، ئىسكەندەر، بىلقىسلارنىڭ تەسەۋۋۇر قىلىش بىلەن سىزىلغان رەسىملىرى بېرىلگەن.

1897-يىلدىن 1904-يىلغىچە بولغان مۇھىم ۋەقەلەر، ھىندىستان ۋە تۈركىيە تارىخىغا ئائىت مەلۇماتلارنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

مىلادىيە 1897-يىلى ھىندىستاندا بېسىلغان. تاشباسما نۇسخا. كېپىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن، فورماتى 17.5×26 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 14×23 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 34قۇر خەت بار. بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەت يەكەن ناھىيە ئارخىپ ئىدارىسىدا 149 XGP-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

109. بەدىئۇل بەيان (گۈزەل بايانلار)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 542بەت. مىلادى 1884-يىلى سەئىد ئىسمائىل بەلغ چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەت مەتبە نۇسخىسىدا يازغان بولۇپ، ئوغۇز (ئانا تولى) تۈركلىرى پادىشاھلىرىنىڭ ۋە شۇ دەۋردە ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەرنىڭ تەرجىمھالى توغرىسىدىكى تارىخى ئەسەر. ئوغۇز تۈركلىرى پادىشاھلىرىنىڭ ھەمدە ئەينى دەۋردە ئۆتكەن مەشھۇر شەخسلەرنىڭ تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىش مەقسىتىدە يېزىلغان. ئۇنىڭدا ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ 14-ئەسىردىن باشلاپ ھاكىمىيەت سۈرگەن پادىشاھلىرىدىن سۇلتان ئورخان، سۇلتان مۇرادخان، سۇلتان يىلدىرەمخان، سۇلتان مەھەممەتخان، سۇلتان ئىلائىددىن، قاسىم چەلەبى، سۇلتان ئىبراھىم، ئەر توغرۇل سۇلتان، شاھزادىلەردىن مۇسا چەلەبى، ئەيسا چەلەبى، مۇستاپا چەلەبى، سۇلتان مۇھەممەت، سۇلتان ئابدۇللا قاتارلىق 50نەچچە شاھ ۋە شاھزادىلەرنىڭ، شۇنىڭدەك شۇ دەۋردە ياشىغا سوپى، ئالىم ۋە شائىرلاردىن بەدىردىن لۇتپۇللا، مۇستاپاھ، ئىبراھىم، دىدايى، كاتىپ چەلەبى، زەرەك، خىيالى، ئەلى شىرازى، ئاياس، سالاھىددىن قاتارلىقلارنىڭ تەرجىمھالى، ئىش-ئىزلىرى تەپسىلى ۋە ئىنىق بايان قىلىنغان.

كىتابتا نۇرغۇن شېئىر ۋە پارچىلار بېرىلگەن بولۇپ، بۇ شېئىرلار ئەشۇ شەخسلەرنىڭ مەدھىيىسىگە بېغىشلانغان. بۇ كىتاب ئوغۇز تۈركلىرىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى، ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

مىلادىيە 1915-، 1916-يىلى سەئۇدى ئەرەبىستاننىڭ مەدىنە شەھرىدە مىخ مەتبەدە بېسىلغان. كېپىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن. فورماتى 16×22سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 10×18سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 26قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەتلىك كۈتۈپخانىدا XGQ0 146-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

110. سۇلتان قىرمىش تەزكىرىسى

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 135بەت بولۇپ، 19-ئەسىرنىڭ بېشىدا مەۋلان مۇزەپپەر قەمبەر چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يازغان.

ئاقسۇ ناھىيىسىدىكى «قىرمىش ئاتام» نامى بىلەن ئاتىلىپ كىلىۋاتقان سۇلتان قىرمىش مازىرى ھەققىدىكى تەزكىرە.

قىرمىش ئاتا مازىرىنىڭ تارىخىنى ۋە ئەينى چاغدىكى ئاقسۇنىڭ ئەھۋالىنى چۈشەندۈرۈش مەخسىتىدە يېزىلغان.

كىتاپتا سۇلتان قىرمىشنىڭ نەسەب جەھەتتە ئادەم ئەلەيھىسسالامغا تۇتۇشىدىغان شەجەرىسى ۋە بۇ مازار تەزكىرىنىڭ مۇھەممەت پەيغەمبەر روھىدىن مەۋلانە ئابدۇل ئەلىم بۇخارىغا بىشارەت بولغانلىقى ۋە بۇ تەزكىرىنىڭ سۇلتان قىرمىش قاياشلىرىدىن مۇزەپپەر ئىبنى سەئىد قەمبەر تەرىپىدىن يېزىلغانلىقى، قىرمىشنىڭ دۇنياغا كىلىشى، ئۇنىڭ ئاجايىپ-غارايىپ كارامەتلىرى، ئۇنىڭ دىن يولىدىكى جەڭ ۋە ماھارەتلىرى، ئۇ ھەققىدىكى بىر مۇنچە قىسقا ھېكايەتلەر بايان قىلىنغان.

تەزكىرە ئاقسۇنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى دىنىي، سىياسىي، مەدەنىيەت ۋە جەمئىيەت ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە.

19-ئەسىرنىڭ بىشىدا ئاقسۇدا كۆچۈرۈلگەن قولىيازما. كېپىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن. فورماتى 10.5×17.5 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 7.5×13 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 11قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ... قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGQ069-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

111. ھىدايىتۇللا ئىشان ۋە خوجىلار تەزكىرىسى

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 280بەت بولۇپ، 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى نامەلۇم بىرسى تەرىپىدىن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن يېزىلغان.

17-ئەسىردە قەشقەر، يەكەن رايۇنلىرىدا سوپى-ئىشانلارغا يىتەكچىلىك قىلىپ، ھوقۇق ۋە ھاكىمىيەت تەلىشىش كۈرىشى ئېلىپ بارغان مەشھۇر سوپى ھىدايىتۇللا ئىشان (ئاپاق خوجا)نىڭ تەزكىرىسى.

ھىدايىتۇللا ئىشاننى كۆپتۈرۈپ ماختاپ، ئۇنى ئىلاھلاشتۇرۇش، ئۇنىڭ مۇرتلىرىنى كۆپەيتىش ۋە ئاپاق خوجىنىڭ ھاياتىنى ۋە شۇ دەۋردىكى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدا يۈز بەرگەن تارىخنى ئەۋلاتلارغا بىلدۈرۈش مەقسىتىدە يېزىلغان.

ئۇنىڭدا ئاپاق خوجىنىڭ قەشقەرگە كىلىشى، ئۇنىڭ ئۆز ئەتراپىغا مۇرت توپلىشى، سەئىدىيە نەسەبىدىن بولغان خېنىم پاشاغا ئۆيلىنىشى، سوپىلىق پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، سىياسي ھاكىمىيەتكە ئارىلىشىپ، يەرلىك خانلىقلار بىلەن ھاكىمىيەت تالىشىش جەريانىدا كىلىپ چىققان جەڭگى — جىدەللەر، ھىدايىتۇللا ئاپاقنىڭ ئاخىرى تىبەتكە بىرىپ ئۆزىگە ياردەم بىرىشكە يول ئىزدىشى، ئېلىدىن غالدان سىرىننى باشلاپ كىلىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋلىش قاتارلىق ۋەقەلەر بايان قىلىنغان. ھىدايىتۇللا ئاپاقنىڭ ئەقىلگە سىغمايدىغان ئاجايىپ — غارايىپ كارامەتلىرى كۆپتۈرۈپ سۆزلىنىپ ئىلاھلاشتۇرۇلغان.

ئاپاق خوجىنىڭ سوپىلىق مەزھىپىنىڭ ئومىمى ئەھۋالىنى ۋە يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماتىرىياللىق ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇ كىتاب 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى نامەلۇم بىرسى تەرىپىدىن سامان قەغەزگە كۆچۈرۈلگەن. يىپلىق تۆپلەنگەن. فورماتى 16×22سانتىمىتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 19×12سانتىمىتىر، ھەر بىر بەتتە 16قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەت قاغىلىق ناھىيىلىك ئارخىپ ئىدارىسىدا XGQ116-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

112. ئەسھابۇل كەھەب تەزكىرىسى

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 216بەت بولۇپ، 19 -ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى نامەلۇم بىرسى تەرىپىدىن چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يېزىلغان.

تۆرلۈك دىنى تارىخ ۋە دىنى رىۋايەتلەردە تىلغا ئېلىنغان «ئەسھابۇل كەھەب» توغرىسىدىكى تەزكىرە.

«ئەسھابۇل كەھەب» ھەققىدىكى باشقا رىۋايەتلەردە ئېيتىلغان قاراشلارغا ئوخشىمايدىغان كۆز قاراشلارنى بايان قىلىش مەقسىتىدە يېزىلغان.

كىتابتا «ئەسھابۇل كەھەب»نىڭ تارىخى، «ئەسھابۇل كەھەب» دەپ ئاتالغان بۇ كىشىلەرنىڭ ئىسىملىرى، ئۇلارنىڭ «ئاللاھنى ئىزدەش»تىن ئىبارەت قىسمەتلىرى، تا قىيامەتكىچە تاغ غارىدا مەڭگۈلۈك ئۇيقۇدا يېتىپ، قىيامەتتە ئويغۇنىدىغانلىقى قاتارلىق مەزمۇنلار دىنى ئەقىدە قارىشى بىلەن بايان قىلىنغان.

يەنە «ئەسھابۇل كەھەب» توغرىسىدىكى ھەر خىل قاراشلارنىڭ توغرا — خاتالىقى ھەققىدە باھا بېرىلگەن.

«ئەسھابۇل كەھەب» توغرىسىدىكى ھەر خىل قاراشلارنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشتا مەلۇم قىممەتكە ئىگە.

بۇ كىتاب 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى كۆچۈرۈلگەن قوليازما. كېپىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن. فورماتى 13×21 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 9×15 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 13قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا 34 -XGQ0نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

113. كىششابىز ئىستىلا ھاتىل فۇنۇن (يەلدىرنىڭ ئاچقۇچى)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 905بەت بولۇپ، مۇھەممەد فارۇقى تەھاۋە 1897-يىلىنىڭ باشلىرىدا ئەرەپ تىلى بىلەن خەت مەتبە نۇسخىسىدا يازغان.

بۇ ھەر خىل پەنلەرگە ئائىت تۈرلۈك ئاتالغۇلارنىڭ مەنىسى يېشىپ بېرىلگەن لۇغەت خاراكتېرلىك كىتاب.

ھەر خىل پەنلەرگە ئائىت كەسپى ئاتالغۇلارنى ئىزاھلاش يولى بىلەن يورۇتۇپ بېرىشنى مەقسەت قىلىپ يېزىلغان.

كىتابنىڭ بۇ قىسمىدا «ئا»دىن تارتىپ، «س»غىچە بولغان ھەرپلەر بىلەن باشلانغان سۆزلەرنىڭ لۇغەت مەنىسى ئۆز دائىرىسىدە ئەتراپلىق ئىزاھلانغان. ئۇنىڭدىن تاشقىرى لوگىكا، ئاسترونومىيە، گىراماتىكا، تارىخ، ئەدەبىيات نەزىرىيىسى، ماتىماتىكا، فىزىكا قاتارلىق ھەر قايسى پەنلەردە ئىشلىتىلىدىغان كەسپى ئاتالغۇلارنىڭ مەنىسى يېشىپ بېرىلگەن.

بۇ كىتاب ئەينى دەۋردىكى ھەر قايسى پەنلەردە ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى چۈشىنىشتە ۋە تەتقىق قىلىشتا قىممەتكە ئىگە.

مىلادىيە 1896-، 1897-يىلى قازاندا بېسىلغان مىخ مەتبە. كېپىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن. فورماتى 19.5×28 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 13×20.5 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 27قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGA011-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

114. شىغائىل قىزلىۋب

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 322 بەت بولۇپ، 19-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا نامەلۇم بىرسى تەرىپىدىن چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يېزىلغان.

ئەنئەنىۋى تېبابەتكە ئائىت كىتاب.

ئادەم بەدىنىدە يۈز بېرىدىغان تۈرلۈك كېسەللىكلەرنى تېپىپ دورا بىلەن داۋالاش ھەم دورا ياساش ئۇسۇللىرىنى كۆرسىتىپ بېرىش مەقسىتىدە يېزىلغان.

كىتابتا ئىنسان بەدىنىدىكى قان، سەپرا، بەلغەم، سەۋدادىن ئىبارەت تۆت خىلتنىڭ ئارتۇق ياكى كەملىكىدىن پەيدا بولىدىغان تۈرلۈك كېسەللىكلەر ۋە تاشقى زەربىدىن پەيدا بولغان جاراھەت، زەخىملەر ھەمدە ئۇلارنى داۋالاش چارىلىرى، باش ئاغرىقى، مىڭە ئاغرىقى، روھى ئاجىزلىق، كەم ماغدۇرلۇق، بۆرەك ئاجىزلىق، يۈرەك ئاجىزلىقى، ئاياللار كېسەللىكلىرى قاتارلىق كېسەللىكلەردىن تارتىپ تاكى چىش ئاغرىقى، زۇكام، تاياق زەربىسىدىن بولغان جاراھەت، مەنى تۇتالماسلىق، تولغاق، سۆزنەك قاتارلىقلارغىچە كېسەللىكلەر ۋە ئۇنى داۋالاش چارىلىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تېبابەرچىلىكى ھەققىدىكى تېبابەت كىتابى، ھەرخىل كېسەللىكلەرگە بىرىلىدىغان دورىلارنىڭ رېتسىپلىرى كۆرسىتىلگەن بولۇپ، بۇ دورىلارنىڭ تەركىبى، ياساش ئۇسۇللىرى بايان قىلىنغان.

ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر تىبابىتى بىلەن ھازىرقى زامان تېبابەتچىلىكنى، تېببى دورا ۋە داۋالاش ئۇسۇللىرىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىش ئەھمىيىتى بار.

19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى نامەلۇم بىرسى تەرىپىدىن كۆچۈرگەن قوليازما. كېپىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن. فورماتى 19.5×26.5 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 12×18.5 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 15 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGQ024-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

115. تەرىقۇل ئىلاج تۈركى

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 302 بەت بولۇپ، 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرى مۇللا مۇھەممەد ھېلىم قوقەندى چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يازغان.

ئادەملەر يولۇقىدىغان تۈرلۈك كېسەللىكلەر ۋە ئۇنى داۋالاشنىڭ يوللىرى بايان قىلىنغان تېبابەتچىلىك قامۇسى.

كېسەللىكلەرنى داۋالاش يوللىرىنى كۆرسىتىش، تۈرلۈك دورىلارنىڭ رېتسېپلىرىنى كۆرسىتىپ كېسەلنى داۋالاپ ئادەمنى قۇتۇلدۇرۇش مەقسىتىدە يېزىلغان.

كىتابتا ئادەم بەدىنىدىكى خىلتلارنىڭ ئۆزگىرىشى سەۋەبلىك يۈز بېرىدىغان ھەر خىل كېسەللىكلەر ۋە ئۇنىڭ ئالامەتلىرى، ئۇنىڭدا كېسەللەرنى داۋالاشنىڭ ئىلاجى، كېسەللىكلەرگە لايىقىدا بېرىلىدىغان ھەرخىل دورىلارنىڭ رېتسېپلىرى ۋە دورىلارنى ياساشنىڭ يوللىرى، كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى بىر نەچچە باپتا كىشىلەرنىڭ تۈرلۈك كېسەللىكلەردىن ساقلىنىشتا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار تەپسىلى بايان قىلىنغان.

ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ ئالدىنقى ئەسىردىكى مۇۋەپپىقىيەتلىرىنى چۈشىنىش ۋە ھازىرقى تېبابەت نەزەرىيىسىنى بېيىتىشتا مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

مىلادىيە 1912-، 1913-يىلى تاشكەنتتە بېسىلغان تاشباسما، يېپىلىق تۈپلەنگەن، فورماتى 19×29 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 14×25 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 21 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGQ019-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

116. كۇللىياتى ئابدۇقادىر بىدىل

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 974بەت بولۇپ، 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرى مىرزا ئابدۇقادىر بىدىل پارس تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يازغان.

بۇ كىتاب مەشھۇر مۇتەپەككۇر، شائىر ئابدۇقادىر بىدىلنىڭ نەزمى ۋە نەسرى ئەسەرلىرىنىڭ بىرى.

شائىرنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىنى توپلام قىلىپ، كېيىنكىلەرگە قالدۇرۇش مەقسىتىدە يېزىلغان. بۇ كىتاب «مۇقەددىمە»دىن باشقا «ئىرفان» (تونۇشۇش) «مەرىپەت» (بىلىش)، «ھېكايەت»، «رۇقمات»، «چاھار ئۇنسۇر» (4 زات)، «مەسنەۋى»، «ھەيرەت»، «غەزەلىيات»، «رۇبائىيات»، «قەسىدىلەر» قاتارلىق 15 ماۋزۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭدا بىدىلنىڭ مۇرەككەپ دۇنيا قارىشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بولۇپمۇ ئالدى بىلەن بىدىلنىڭ ئالەم ۋە ئۇنىڭ سىرلىرى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇپ پەلسەپىۋى قاراشلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىكەنلىكى روشەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. كىتابىنىڭ مەركىزى قىسمى ئۇنىڭ غەزەللىرى بىلەن رۇبائىلىرى بولۇپ، ئۇنىڭدا شائىرنىڭ زامانىسىغا قارىتا بىر قەدەر ئىلغار ئىجتىمائىي ئەخلاقى قاراشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

مىلادىيە 1881-يىلى بېسىلغان تاشباسما. كېپىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن. فورماتى 25×34 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 16×27 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 29 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGP047-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

117. شەرھى سۇللەم (شۇ ناملىق كىتابنىڭ شەرھىسى)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 506بەت بولۇپ، 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا مۇھەممەد كەنەۋى ئەرەپ تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت رۇقئىي نۇسخىسىدا يازغان.

بۇ لوگىكىغا ئائىت كىتاب.

لوگىكا ھەققىدىكى نەزىرىيىۋى بىلىملەرنى تونۇشتۇرۇش مەقسىتىدە يېزىلغان.

كىتاپتا لوگىكا كەسپىدىكى ئۇقۇم، ھۆكۈم، جۈزئىي ھۆكۈم قاتارلىق كەسپىي ئاتالغۇلىرى ۋە ئۇنىڭ تەبىرلىرى، بۇ ئاتالغۇلارنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى ئۆز-ئارا پەرقى بايان قىلىنغاندىن تاشقىرى، ئاساسلىقى لوگىكىلىق تەپەككۇر قىلىش ئۇسۇلى ۋە ئۇنىڭ قائىدىلىرى، يەنە نۇتۇقتا لوگىكىلىق خاتالىق يۈز بېرىشتىن ساقلىنىشقا پايدىلىق بولغان نازۇك، مەنىلىك سۆزلەرنىڭ قانداق ئورۇندا ئىشلىتىلىدىغانلىقى ۋە قانداق مەنىنى بىلدۈرىدىغانلىقى قاتارلىق مەزمۇنلارمۇ تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

كىتابنىڭ ئاخىرىغا مەزمۇن جەھەتتە «شەرھى سۇللەم»گە ياندىشىدىغان بىر يەنە كىتاب — «تەھرىر كىندىيە» ناملىق كىتاب قوشۇپ تۈپلەنگەن.

بۇ كىتابلار ئەينى دەۋر مەنتىق ئىلمىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتكە ئىگە.

مىلادىيە 1912-يىلى ھىندىستاننىڭ دېھلىدا بېسىلغان تاشباسما. كېپىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن. فورماتى 18×27 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 12.5×22.5 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 21قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGA074-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

118. مۇتۇن (مەتنىلەر توپلىمى)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 496بەت بولۇپ، 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرى مۇھەممەد ئوسمان ئەرەپ تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يازغان.

ھەر خىل مەزمۇندىكى كىتابلاردىن تاللاپ ئېلىنغان تېكىستلەر توپلىمى.

كىتابلاردىن پايدىلىنىشقا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش مەخسىتىدە يېزىلغان.

كىتابىتا دىن، گىراماتىكا، لوگىكا، ئەدەبىيات، ئاسترونومىيە، پىداگوگىكا، تېبابەت قاتارلىق ھەر خىل پەنلەرگە ئائىت 40نەچچە كىتابنىڭ تېكىستلىرىدىن قىسقارتىپ ئېلىنغان تاللانمىلار بېرىلگەن بولۇپ، ئۇلاردا شۇ پەنلەرگە ئائىت نەزىرىيىۋى بىلىملەر ۋە قائىدە – قانۇنلار بايان قىلىنغان.

يۇقىرىدىكى 40نەچچە كىتابنىڭ مەزمۇنىدىن تاللاپ پايدىلىنىشتا ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

مىلادىيە 1902-يىلى تاشكەنتتە مىخ مەتبەدە بېسىلغان. يېپىلىق تۇپلەنگەن. فورماتى 18×26سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 11×21سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 19قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەت يەكەن ناھىيىلىك ئارخىپ ئىدارىسىدا XGA136-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 159 بەت بولۇپ، 18-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مۇھەممەد ئېبنى ئابدۇرىشىد ئەرەپ تىلى خەت تۆز نۇسخىسىدا يازغان.

مىراس تەقسىماتىغا ئائىت كىتاب.

كىتابتا ئىسلام قانۇنچىلىقىدىكى مىراس تەقسىم قىلىشنىڭ قائىدە — نىزاملىرىنى چۈشەندۈرۈش ۋە ئۇنى ئېنىق بىر ئىزغا سېلىش مەقسىتىدە يېزىلغان.

ئۇنىڭدا ۋارىسلارنىڭ ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى، ۋارىسلىق دەرىجىسى، ئالدىن — كېيىنلىك رەت تەرتىپى ۋە ئۇنىڭغا ئاساسەن تېگىشلىك بولىدىغان نېسىۋىسى (ئۈلۈش)، ۋارىسلار بىلەن مىراس قالدۇرغۇچىلارنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى بەلگىلىمىلەر ھەم شۇ ئاساستا بەلگىلىنىدىغان تەقسىملەش ئۆلچەملىرى، مىراس دائىرىسىگە كىرىدىغان ماددىي بويۇملارنىڭ خىللىرى قاتارلىقلار ھەققىدىكى مەزمۇنلار بايان قىلىنغان.

بۇ كىتاب ئىسلام دىنى قانۇنچىلىقىدىكى مىراس تەقسىملەش ئۆلچەملىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

1903-يىلى پاكىستاننىڭ لاھور شەھىرىدە مىق مەتبەدە بېسىلغان، كېپىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن، فورماتى 20.5× 33.5 سانتىمىتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 21×12 سانتىمىتىر، ھەر بىر بەتتە 11 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمقى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGA-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

120. ئەلئۇنجىرۇل كەبىرا (چوڭ لۇغەت)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 1093 بەت بولۇپ، 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا نامەلۇم بىرسى تەرىپىدىن ئەرەپ تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت مەتبە نۇسخىسىدا يېزىلغان.

ئەرەب تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى.

ئەرەپ تىلى سۆزلۈكلىرىنى ئەتراپلىق ۋە مۇكەممەل ئىزاھلاش مەقسىتىدە يېزىلغان.

لۇغەت ئەرەب يېزىقىنىڭ ئەلپاۋىت تەرتىپى بويىچە تۈزۈلگەن بولۇپ، سۆزلۈكلەر ئەتراپلىق، مۇكەممەل ئىزاھلانغان. سۆزلۈكلەرنىڭ ئىزاھىغا ياردىمى بولسۇن ئۈچۈن مۇناسىپ ھالدا شەيئىلەرنىڭ سۈرەتلىرى بېرىلگەن. لۇغەتنىڭ ئاخىرىغا «فەرائىدۇل — ئەدەب فىلئەمسالىس سائىرەتى ئىندەل ئەرەب» (ئەرەبلەر ئارىسىغا تارقالغان ماقال — تەمسىللەرگە ئائىت ئەدەبىيات دۇردانىلىرى) دېگەن ماۋزۇ ئاستىدا نۇرغۇن ماقال — تەمسىل بېرىلگەن بولۇپ، ئۇلار ئەلپاۋىت تەرتىپى بويىچە جايلاشتۇرۇلغان. بۇ ماقال — تەمسىللەر ئەرەب ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە چېتىلىدۇ.

ئەرەب تىلىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا، ئەرەب ماقال — تەمسىللىرىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

مىلادىيە 1908-يىلى مىسىردا بېسىلغان، مىج مەتبە، كېپىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن، فورماتى 18.5×13 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 16.5×10 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 44 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمقى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGA060-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

121. قىيابەتۇلبەشەر (ئادەملەرنىڭ قىيابىتى)

بۇ سىمفولوگىيىگە ئائىت كىتاب بولۇپ، تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 22بەت، 1844-يىلى مۇھەممەد سادىق كاشغەرى چاغىتاي ئۇيغۇت تىلى بىلەن خەت تەئلىق نۇسقىسىدا قەشقەردە يازغان.

بۇ ئادەم بەدىنىنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئاساسەن، ئۇلارنىڭ خاراكتېرىگە باھا بېرىدىغان پىسخولوگىيە مەزمۇنىدىكى كىتاب.

كىشىلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشتا، ئۇلارنىڭ تاشقى قىياپىتىگىمۇ دىققەت قىلىش بىلەن، خاراكتېر ۋە خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ئۆزگەرمەيدىغان ئامىل ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈش مەقسىتىدە يېزىلغان.

ئۇنىڭدا ئادەملەرنىڭ باش، كۆز، قۇلاق، بۇرۇن تۈزۈلۈشىدىن تارتىپ، تاكى قول، پۇت، بارماقلىرىغىچە بولغان ئۆزگىچىلىك ۋە ئوخشىماسلىقلارغا ئاساسەن، ئادەملەرنىڭ خاراكتېرىگە باھا بېرىلىدىغانلىقى بايان قىلىنغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەينى پىسخولوگىيە ئىلمى ۋە ئەدەبىي تىلىنى ھەزىرقى زامان ئىنسانشۇناسلىقى ۋە پىسخلوگىيىسىنى سېلىشتۇرۇپ تەتقىق قىلىشتا مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

مىلادىيە 1911-، 1912-يىللىرى تاشكەنتتە بېسىلغان، تاشباسما، يېپلىق تۈپلەنگەن، فورماتى 14×22سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 10×19سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 15قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمقى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGA074 -نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

122. شەرھىي قۇران (خوجا ھەسەن تەزكىرىسى)

بۇ تارىخقا ئائىت كىتاب بولۇپ، تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 150 بەت، 18-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا نامەلۇم بىرسى تەرىپىدىن چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەت تەئلىق نۇسقىسىدا كۆچۈرۈلگەن قولىيازما.

17-ئەسىردە تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى سوپىلارنىڭ كاتتىۋېشى ھىدايىتۇللا ئىشان (ئاپاق خوجا)نىڭ ئوغلى خوجا ھەسەن ھەققىدىكى تەزكىرە.

خوجا ھەسەننى ئىلاھلاشتۇرۇپ مەدھىيىلەش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ نوپۇزىنى تىكلەپ، كىشىلەرنى سوپىلىق يولىغا باشلاش مەقسىتىدە يېزىلغان. ئۇنىڭدا خوجا ھەسەننىڭ ئىشانلىق پىرقىلىرىنىڭ بۆلۈنىشى سەۋەبلىك قەشقەردىن قېچىپ ئالاي، بەدەخشان، كانجۇت، بۇخارا، ھىندىستان ۋە باشقا جايلارغا بارغانلىقى، ئۆز مۇرت — مۇخلىسلىرىنىڭ ياردىمىدە ئىشانلىق يولىنى تەرغىپ قىلغانلىقى، ئاخىرى كانجۇتقا كېلىپ قەشقەرگە قايتىش سەپىرىدە ئۇ جايدىكى يەرلىك كىشىلەر تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى، ئۇنىڭ مۇخلىسلىرىنىڭ قەبرە ئاستىدىن لەخمە كولاپ، ئۇنىڭ جەسىتىنى قەشقەر تەرەپكە ئېلىپ كەلگەنلىكى قاتارلىق ۋەقەلەر بايان قىلىنغان. ئۇنىڭ بۇ جەرياندىكى مۆجىزە — كارامەتلىرى سۆزلىنىپ ئىلاھلاشتۇرۇلغان. بۇنىڭدىن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە بۆلگۈنچىلىك، تەپرىقىچىلىك پەيدا قىلىپ، نۇرغۇن قالايمىقانچىلىقلارغا سەۋەب بولغان سوپى — ئىشانلارنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەركەتلىرىنى بىلگىلى بولىدۇ.

17-ئەسىردىكى غەربىي يۇرتنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى، سوپىلىق ئېقىمىنىڭ پائالىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

بۇ كىتاب مىلادىيە 1885-يىلى يەكەندە سامان قەغىزىگە كۆچۈرۈلگەن قولىيازما. يىپلىق تۆپلەنگەن، فورماتى 13.5×20 سانتىمىتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 7.5 ×14 سانتىمىتىر، ھەر بىر بەتتە 11 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەت يېڭىسار ناھىيە بازارلىق ھۆكۈمەت 4-مەھەللىدىكى ئابلىز مەخسۇم ئۆيىدە 1930 XGQ-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

123. مىزانى تىب

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 304 بەت بولۇپ، 20 -ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھېكىم مۇھەممەد كەبى چاغىتاي تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يېزغان.

بۇ تېبابەتچىلىككە ئائىت قوللانما خاراكتېرلىك كىتاب.

ئەنئەنىۋى تېبابەتنىڭ نەزىرىيىۋى ۋە كېسەل كۆرۈش، دورا ياساش، رىتسىپ، كىسەللىك ئالامەتلىرى قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىپ كېسەللەر ئۆزىنى -ئۆزى داۋالاشقا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇش مەقسىتىدە يېزىلغان.

كىتابتا ئادەم بەدىنىدىكى ئىچكى-تاشقى كېسەللىكلەر ۋە ئۇنىڭ ئالامەتلىرى، دىئاگنوز قويۇش ئۇسۇللىرى، كېسەللەرگە بىرلىدىغان دورىلار ۋە ئۇنىڭ رىتسىپلىرى، دورىلارنى ياساش ئۇسۇللىرى، دورىلارنىڭ تەركىبى، دورا ئۆسۈملۈك ماتىرىياللىرىنىڭ نامى، ئىشلىتىشى، مىقدارى قاتارلىق مەزمۇنلار بايان قىلىنغان. بۇ ئەنئەنىۋى ئۆسۈملۈك دورىلىرىنى ياساش، دورا ئۆسۈملىكلىرىنىڭ نامى، كېسەللىك نەزىرىيىسى كۆرسىتىلگەن رېتسىپ، دورا ياساش ماتىرىياللىرىدىن پايدىلىنىپ كىشىلەرنىڭ ئۆزىنى – ئۆزى داۋالاش يوللىرىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى تېبابەتچىلىكنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىش قىممىتى بار.

بۇ كىتاب مىلادىيە 1908-يىلى مىسىردا مىق مەتبە بېسىلغان، كېپىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن، فورماتى 13× 18.5 سانتىمىتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 10× 16.5 سانتىمىتىر، ھەر بىر بەتتە 44 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمقى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGQ133-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

124. تىرقۇل ئىلاج تۈركى

1913-يىلى موللا مۇھەممەد ھېكىم قوقەندى چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن تەئلىق خەت نۇسخىسىدا يېزىپ چىققان. ئۇنىڭدىن باشقا يۈسۈپ ھاجى كەشغەرى 20-ئەسىرنىڭ دەسلەپكە يېرىمىدا چاغىتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆچۈرۈپ چىققان.

كىتابتا ئادەملەر يولۇقىدىغان تۈرلۈك كېسەللىكلەر ۋە ئۇنى داۋالاشنىڭ يوللىرى بايان قىلىنغان تېببى قامۇس.

كىتابتا ئادەم بەدىنىدىكى خىلتلارنىڭ ئۆزگىرىشى سەۋەپلىك يۈز بېرىدىغان ھەر خىل كېسەللىكلەر ۋە ئۇنىڭ ئالامەتلىرى، ئۇ كېسەللەرنى داۋالاشنىڭ ئىلاجى بىر – بىرلەپ بايان قىلىنغان ھەمدە كېسەللەرگە بېرىلىدىغان ھەر خىل دورىلارنىڭ رېتسېپلىرى ۋە ئۇنىڭ دورىلارنى ياساش يوللىرى، تۈرلۈك كېسەللىكلەردىن ساقلىنىشتا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلار تەپسىلى بايان قىلىنغان.

بۇ كىتاب ھىجرىيە 1331-يىلى، مىلادىيە 1913-يىلى تاشكەنتتە بېسىلغان. ھازىر بۇ كىتاپ قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGQ19-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

125. جاۋاھىرۇل ئىتىقاد(ئىتىقاد جەۋھەرلىرى)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 35بەت بولۇپ، 20 -ئەسىردە ئابدۇقادىر ئىبنى ئابدۇلۋارىس قەشقەرى تەرىپىدىن ئەرەپ تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت مەتبە نۇسخىسىدا يېزىلغان.

ئىسلام دىنى ئېتىقادىنى ئاساس قىلغان ئەدەب - ئەخلاق كۆز قارىشى توغرىسىدىكى كىتاب.

ئىسلام ئەدەب - ئەخلاقنى تەشۋىق قىلىش، ئاپتۇر ئۆزىنىڭ ئەرەپ تىلىدىكى شېئىرىي ماھارىتىنى كۆرسىتىش مەقسىتىدە يېزىلغان.

بۇ كىتابتا ئىسلام دىنىنىڭ سۈننىي مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئاللاھنى بارلىق كامىل قۇدرەتلىرى، سۈپەتلىرى بىلەن بىلىشى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى ئاللاھنىڭ ئىنسانلار ئارىسىغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى دەپ بىلىشى، شەرىئەتنى، قۇرئان، ھەدىسلەرنى ئاساس قىلىپ يولغا قويۇش قاتارلىق ئاساسىي ئېتىقادلىرى شېئىرىي يول بىلەن بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىنساننىڭ يارىلىشى ۋە تەرەققى قىلىشى، يەنە چىن ئىنسان بولۇش، كۆڭلى پاك بولۇش، ئېتىقادى دۇرۇس بولۇش، ئۆز ئېتىقادىغا گۇمانلانماسلىق، بىلىمگە ئىشتىياق باغلاش قاتارلىق ياخشى خىسلەتلەرگە دەۋەت قىلغان، ھەسەتخورلۇق قاتارلىق ئىللەتلەر تەنقىد قىلىنغان.

بۇ كىتاب سۈننىي مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئاساسى ئېتىقادلىرىنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم قىممەتكە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، ئاپتۇرنىڭ بىلىم، ھايات توغرىسىدىكى ئاساسى قاراشلىرىنى چۈشىنىشتە ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە. شۇنداقلا ئابدۇقادىر داموللامنىڭ ئەرەپ تىلى بويىچە شېئىرىي ماھارىتىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە.

20-ئەسىرنىڭ 20-يىللىرى كۆچۈرۈلگەن قوليازما.

مىقلىق تۆپلەنگەن، فورماتى 28×18 سانتىمېتىر. خەت
چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 24×13.5 سانتىمېتىر، ھەر بىر
بەتتە 13 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر
ۋىلايەتلىك قەدىمقى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGA103
-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

126. ئاپاق خوجا تەزكىرىسى

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 128بەت بولۇپ، 19-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا نامەلۇم بىرسى تەرىپىدىن چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يېزىلغان.

17-ئەسىردە قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن سوپى ھىدايىتۇللا ئىشان (ئاپاق خوجا)نىڭ تەزكىرىسى.

كىتاب ھىدايىتۇللا ئىشاننى كۆپتۈرۈپ، ماختاپ ئۇنى ئىلاھلاشتۇرۇش، ئۇنىڭ مۇرتلىرىنى كۆپەيتىش، ئۇنىڭ سوپىلىق يولىنى تەشۋىق قىلىش مەقسىتىدە يېزىلغان.

كىتابتا ئاپاق خوجىنىڭ قەشقەرگە كېلىشى، ئۇنىڭ ئۆز ئەتراپىغا مۇرت توپلىشى، سەئىدىيە نەسەبىدىن بولغان خېنىم پاشاغا ئۆيلىنىشى، سوپىلىق پائالىيەتلىرى، سىياسىي ھاكىمىيەتكە ئارىلىشىشى قاتارلىق مەزمۇنلار دىنىي قاراشنى نۇقتا قىلغان ھالدا بايان قىلىنغان. ئۇنىڭ ئەقىلگە سىغمايدىغان ئاجايىپ كارامەتلىرى كۆپتۈرۈپ سۆزلىنىپ ئىلاھلاشتۇرۇلغان. ھەتتا ئۇنى ئىسلام دىنى پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن كېيىنكى ئەڭ ئۇلۇغ كىشى دەپ بېزەپ كۆرسەتكەن.

ئاپاق خوجىنىڭ سوپىلىق مەزھىپىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى ۋە يېقىنقى زامان شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، دىن ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا قىممىتى يۇقىرى.

19-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا نامەلۇم بىرسى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن قولىيازما. كېپىنەك شەكلىدە تۈپلەنگەن. فورماتى 19.5×12.5 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 14×7 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 13 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەرنى ساقلاش ئىشخانىسىدا XGQ066-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

127. تەھسلل ھېساب (ئاسان ھېسابلاش)

تومغا بۆلۈنمگەن، بر قسسم، 94بەت بولۇپ، 20 -ئەسرنىڭ باشلرىدا ئالم ئابدۇقادىر ئابدۇلۋارىس قەشقەرى تەرىپىدىن چاغتاي ئۇيغۇر تلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت مەتبە نۇسخسىدا يېزىلغان.

باشلانغۇچ ھېساب ئىلمى دەرسلكى.

20-ئەسرنىڭ باشلىرىدىكى يېڭىچە دىنى مەكتەپلەرنىڭ ماتىماتىكا دەرسلىكىگە بولغان ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، ماتىماتىكىدىن دەسلەپكى بىلىملەرنى ئۆزلەشتۈرۈش مەقسىتىدە يېزىلغان، سۇئال — جاۋاب تەرىقىسىدە يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ھېساب ئىلمىنىڭ تەرتىپى، ھېسابنىڭ ئەھمىيتى، سان — سىفىر ۋە رەقەملەرنىڭ تەبىرلىرى، قوشۇش، ئېلىش، كۆپەيتىش، بۆلۈش ئەمەللىرىنىڭ تەرتىپى ۋە ئۇنىڭ قائىدىلىرى، ئاددى كەسىر توغرىسىدىكى دەسلەپكى مەلۇمات، ئەينى چاغدا قوللىنىۋاتقان ئۇزۇنلۇق، ئېغىرلىق، ھەجىم ئۆلچەملىرى ھەققىدىكى مەزمۇنلار بايان قىلىنغان ۋە مىساللار ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلگەن.

بۇ كىتابنىڭ ئەينى دەۋر مەكتەپلىرىنىڭ ھېساب دەرسى سەۋىيىسىگە باھا بېرىشتە قىممىتى بار.

بۇ كىتاب 20-ئەسرنىڭ 30-يىللىرىدا ھاپىز ئاخۇن تەرىپىدىن شىنجاڭ قەشقەر ۋىلايەت يەكەن قاراقۇرۇم كەنتىدە سامان قەغەزگە كۆچۈرۈلگەن قولىيازما. يېپىلىق تۈپلەنگەن. فورماتى 17×20سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 5.14×17سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 27قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەت يەكەن ناھىيىلىك ئارخىپ ئىدارىسىدا XGQ233-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

128. ئىلمى نباتات (زولوگىيە ئىلمى)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 164بەت بولۇپ، 20 -ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تاھىر قوقەندى چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت مەتبە نۇسخىسىدا يېزغان بولۇپ، تۆرلۈك ئۆسۈملۈكلەرنىڭ غول، يىلتىز، ياپراق تۆزۈلۈشى، ئۇلارنىڭ ھەر خىل يول بىلەن كۆپىيىش، ھۆجەيرە تۆزۈلۈشى توغرىسىدىكى ئىلمى ئەسەر. 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى مەدرىسلەرنىڭ تەبىئەت دەرسگە بولغان ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ تۈزۈلگەن دەرسلىك كىتاب.

ئۇنىڭدا ئۆسۈملۈك ھۆجەيرىلىرىنىڭ تۆزۈلۈشى، ئۇلارنىڭ ھاياتلىقىنى تەمىن ئەتكۈچى ماددىلار، يىلتىز ۋە ئۇنىڭ شەكىللىرى، تۆزۈلۈش، ياپراق ۋە ئۇنىڭ تۆزۈلۈشى، تۈرلىرى، ياپراقنىڭ تەبىئەتتىكى رولى، گۈل ۋە ئۇنىڭ تۆزۈلۈشى، مىۋە ۋە ئۇنىڭ رولى، ئۇرۇق ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان شارائىتلار توغرىسىدىكى مەزمۇنلار بايان قىلىنىپ، كېرەكلىك رەسىملەر ئارقىلىق شۆشەندۈرۈلگەن. ئەينى دەۋر تەبىئەت دەرسلىكىنىڭ سەۋىيەسىنى تەتقىق قىلىشتا قىممىتى بار.

مىلادىيە 1912-يىلى ھىندىستاندا بېسىلغان تاشباسما. يېپىلىق تۆپلەنگەن. فورماتى 16×20سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 10×17سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 15قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەت يەكەن ناھىيىلىك ئارخىپ ئىدارىسىدا XGQ219-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

129. تەزكىرەئى بۇغراخان

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 42بەت بولۇپ، 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا نامەلۇم بىرسى تەرىپىدىن چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت دىۋان نۇسخىسىدا يېزىلغان.

كىتاب قاراخانىيلار پادىشاھى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى ئەلى ئارسلانخان ھەققىدىكى تەزكىرە. ئارسلانخاننىڭ ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇش يولىدا خوتەن بۇددىستلىرى بىلەن قىلغان جەڭ پائالىيەتلىرىنى مۇبالىغە قىلىپ بايان قىلىش ئارقىلىق كىشىلەردە ئۇنىڭغا نىسبەتەن چوقۇنۇش ۋە ھۆرمەت ھېسسىياتىنى تۇرغۇزۇش مەقسىتىدە يېزىلغان.

كىتابتا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قىزى ئەلانۇر خېنىم تائەت - ئىبادەت قىلىپ ئولتۇرغان پەيتتە جىبرىئىل پەرىشتە كېلىپ ئۇنىڭ ئاغزىغا بىر قەترە نۇر تېمىتىپ قويغانلىقى، بىر نەچچە مۇددەتتىن كېيىن ئەلى ئارسلانخاننىڭ تۇغۇلغانلىقى، ئۇنىڭ سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئوغلى ھەسەن بۇغراخاننىڭ تەربىيىسىدە بولغانلىقى، ھەسەن بۇغراخان ئۆسۈپ چوڭ بولغان پەيتلەردە خوتەن بۇددىستلىرىدىن چوقتەرىشىد ۋە نۇقتىرەشىدلەرنىڭ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ مۇھاسىرىگە ئالغانلىقى، بۇ چاغدا ھەسەن بۇغراخان قوشۇنلىرىغا باش بولغان ئەلى ئاسلانخان ئۇلار بىلەن بىر نەچچە قېتىم جەڭ قىلىپ نۇسرەت قازانغانلىقى، ئاخىرى يېڭىسار يېنىدىكى قۇملۇقتا شېھىت بولغانلىقى، ھەتتا ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ بېشىمۇ جەڭگە قاتناشقانلىقى، كېيىن ئۇنىڭ بېشىنى قەشقەر دۆلەتباغقا دەپنە قىلغانلىقى ھەققىدىكى ئاجايىپ چوڭ ۋەقەلىك بايان قىلىنغان.

بۇ كىتاب مىلادىيە 1912-يىلى روسىيىنىڭ قازان شەھىرىدە مىخ مەتبەدە سامان قەغەزگە بېسىلغان. يېپلىق تۆپلەنگەن. فورماتى 14.5×20.5 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 11×16 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 27 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەت يەكەن ناھىيىلىك كۇتۇپخانىدا XGQ226-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

130. مىقتائۇل ئەدەب (ئەدەبلەر ئاچقۇچى)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 212بەت بولۇپ، 1818 -يىلى ئابدۇقادىر ئىبنى ئابدۇلۋارىس قەشقەرى دىۋان خەت نۇسخىسىدا ئەرەپ تىلى ۋە يېزىقى بىلەن يازغان.

بۇ ئاپتۇرنىڭ ۋە باشقا نۇرغۇن شائىرلارنىڭ شېئىرلار توپلىمى.

بۇ كىتاب ئوقۇغۇچىلارنىڭ سۆز بايلىقىنى ئاشۇرۇش ۋە ئۇلارغا ئەدەب - ئەخلاقتىن تەلىم بېرىش مەقسىتىدە يېزىلغان.

كىتابتا شېئىرلار، ھېكمەتلىك پەلسەپىۋى پىكىرلەر، بىلىم ئىگەللەش، ئۇستازلارنى ھۆرمەتلەش، نادانلىقتىن قۇتۇلۇش، تىرىشچان بولۇش، ھالال ئەجىر بىلەن ياشاش، ئەدەب-ئەخلاقلىق بولۇش، پوچىلىق، تەكەببۇر، بىلىمسىزلىكنىڭ زىيىنى، خوراپاتلىق، ھورۇنلۇق، مەنمەنچىلىك، ھاراق-شارابقا بېرىلىش قاتارلىق ناچار ئىللەتلەر تەنقىت قىلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدە يەنە تەبىئەت لىرىكىسى، مەرسىيە مەزمۇنىدىكى شېئىرلارمۇ بار.

بۇ كىتاب ئاتاقلىق شائىر ئابدۇقادىر داموللامنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە شېئىرى ماھارىتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

بۇ كىتاب 1918-يىلى يېزىپ قالدۇرۇلغان نۇسخىسىغا ئاساسەن سامان قەغەزگە مىق مەتبەەدە بېسىلغان، يېپىلىق تۈپلەنگەن، فورماتى 13×23سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 5.15×10سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 12 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەت قاغىلىق ناھىيىلىك ئارخىپ ئىدارىسىدا XGA128 -نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

131. قامۇسۇل ئىئلام

بۇ كىتاب 6تومغا بۆلۈنگەن، 8 قىسىم، كىتابنىڭ بۇ 4 تومى بولۇپ، 803بەت. شەمسىدىن سامى 20-ئەسىرنىڭ بېشىدا خەت تەئلىق نۇسخىسىدا چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن يازغان.

بۇ ئالتە توملۇق لۇغەت بولۇپ، ئەينى دەۋردە تۈرك يېزىقىدا قوللىنىلغان 33ھەرپ بويىچە تۈرك تىلى سۆزلۈكلىرىنى ئۆز تەرتىپى بويىچە ئىزاھلاپ، يېشىپ بېرىلگەن. كىتابنىڭ بۇ 4 -تومىدا «ز» دىن، « ئەيىن »غىچە بولغان ھەرپلەر بىلەن باشلانغان سۆزلۈكلەر ئىزاھلانغان.

كىتابتا ئاپتۇر سۆزلەرنى ئېزاھلاش يولى بىلەن مەدەنىيەت، تارىخ، جۇغراپىيە ۋە ئېتنوگراپىيىگە ئائىت نۇرغۇن بىلىملەر ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن.

تۈركى تىللىق خەلقلەر ئارىسىدا ئىنتايىن زور ئىناۋەتكە ئىگە بولغان بۇ كىتاب مەدەنىيەت، تارىخ تەتقىقاتىدا پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

بۇ كىتاب مىلادىيە 1894-يىلى ئىستانبۇل مىھران مەتبەسىدە بېسىلغان. فورماتى 16×24سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 13×20سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 38قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەت قاغىلىق ناھىيىلىك ئارخىپ ئىدارىسىدا XGQ120-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

132. كىتابۇل كابائىر (چوڭ گۇناھلار سۆزلىنىدىغان كىتاب)

تومغا بۆلۈنمىگەن، بىر قىسىم، 240 بەت بولۇپ، 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سەمسىدىن مۇھەممەد ئىبنى قايماز تۈركمەنى خەت مەتبە نۇسخىسىدا ئەرەب تىلى ۋە يېزىقى بىلەن يازغان.

بۇ ئىسلام دىنىدا چوڭ گۇناھ دەپ قارىلىدىغان قىلمىشلار ھەققىدىكى كىتاب.

كىتاب مۇسۇلمانلارنى ئىسلام دىنىغا زىت قىلمىشلاردىن توسۇش ۋە ئۇلارنى ئىسلامىيەت يولىغا سېلىش مەقسىتىدە يېزىلغان.

كىتابتا ئىسلامىيەتتە ئەڭ چوڭ گۇناھ دەپ قارىلىدىغان «ئاللاھ»غا شەك كەلتۈرۈش، ئىماننى بۇزۇش، تۇغۇلغان بالىنى ئۆلتۈرۈش، قاتىللىق، سېھىرگەرلىك، بىنامازلىق، زاكات بەرمەسلىك، ئۆزرىسىز روزىنى تەرك ئېتىش، شارائىتى بار تۇرۇپ ھەج تاۋاپ قىلماسلىق، ئاتا-ئانىلارنى قاخشىتىش، تۇققانلار بىلەن ئاداۋەتلىشىش، پاھىشۋازلىق، بەچچىۋازلىق، جازانىخورلۇق، يېتىملەرنىڭ ھەققىنى يېۋېلىش، ھۆكۈمدارلارنىڭ پۇخرالارغا زۇلۇم سېلىشى ۋە خائىنلىق قىلىش، ھاكاۋۇرلۇق، يالغان گۇۋاھلىق بېرىش، ھاراق ئىچىش، قىمار ئويناش، قارا چاپلاش، ئوغۇرلۇق، قاراقچىلىق، پارىخورلۇق قاتارلىق قىلمىشلارنىڭ گۇناھلىقى ھەققىدىكى مەزمۇنلار بايان قىلىنغان. بۇ مەزمۇنلارغا مۇناسىۋەتلىك «ئايەت»، «ھەدىس» ۋە بىر قىسىم ھېكايىلەر ئارقىلىق دەلىللەنگەن. كىشىلەرنى بۇ خىل قىلمىشلارنىڭ ئاقىۋىتىدىن ئاگاھلاندۇرغان.

بۇ كىتاب كىشىلىك ئەخلاققا دائىر ئىسلام قائىدە-نىزاملىرىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە.

بۇ كىتاب 20-ئەسىردە لىۋاننىڭ بېيرۇتتا بېسىلغان مىق مەتبە نۇسخا. يېپىلىق تۈپلەنگەن، فورماتى 17×25 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 11×17 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 25 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمقى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGA034-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

133. ھېكمەتۇل ئەين (كۆزگە چىلىقىدىغان نەرسىلەرنىڭ ھېكمىتى)

تومغا بۆلۈنگەن، ئىككى قىسىم، 225بەت بولۇپ، 20 -ئەسىرنىڭ بېشىدا مۇھەممەد سابىر ئەرەپ تىلى ۋە يېزىقى بىلىن خەت مەتبە نۇسخىسىدا يازغان، ئاستۇرۇنۇمىيىگە ئائىت كىتاب.

ئاسمان جىسىملىرىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئەنئەنىۋى ئاسترونومىيە قارىشى بىلەن چۈشەندۈرۈش مەقسىتىدە يېزىلغان.

ھەرقانداق جىسىمنىڭ تەبىئىي شەكلى بولىدىغانلىقى، ماكان، زامان، ھەركەت ئۇنىڭ ماھىيىتى ئىكەنلىكى، ھەر كەتلىنىدىغان ھەر قانداق بىر جىسىمنى ھەركەتلەندۈرىدىغان بىر كۈچنىڭ بارلىقى بايان قىلىنىش بىلەن بىرگە، جىسىملار ھەركىتىنىڭ باشلىنىش ۋە ئاخىرلىشىش خۇسۇسىيىتىنىڭ بولىدىغانلىقى، زامان ھەركەتنىڭ مىقدارىدا ئىپادىلىنىدىغانلىقى قاتارلىق مەزمۇنلار سۆزلەنگەن، يەنى: ئاسمان جىسىملىرى، ھەركەتلىنىدىغان ئاسمان جىسىملىرى ۋە پۈتكۈل ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەركىتى، قۇياش بىلەن ئاينىڭ مۇناسىۋىتى، ئاي نۇرىنىڭ ئۆزگىرىشى، ئاي تۇتۇلۇشىنىڭ سەۋەبلىرى، ئاسمان جىسىملىرىنىڭ جايلىشىش تەرتىپى، يەر شارى ۋە ئۇنىڭ ھەركىتى، سۇ، تۇپراق، ھاۋا، ئوت، تۆت تادۇ قاتارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك قانۇنىيەتلەر سۆزلەنگەن.

بۇ كىتاب ئەينى زامان ئاسترونومىيە ئىلمىنى تەتقىق قىلىشتا موھىم قىممەتكە ئىگە.

مىلادىيە 1904-، 1905-يىلى قازاندا بېسىلغان مىق مەتبە، يېپىلىق تۈپلەنگەن. فورماتى 19×27سانتىمېتىر، خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 5.9×22سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 24قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمقى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGA012

-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

134. مىفتاھۇل ئەدەب (ئەدەبلەرنىڭ ئاچقۇچى)

تومغا بۆلۈنگەن، بىر قىسىم، 94بەت بولۇپ، 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئابدۇقادىر ئىبنى ئابدۇلۋارىس قەشقىرى ئەرەب تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت تەئلىق نۇسخىسىدا يازغان.

بۇ ئاپتورنىڭ ئۆزى ۋە باشقا نۇرغۇن شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىنىڭ توپلىمىدىن ئىبارەت.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ سۆز بايلىقىنى ئاشۇرۇش ۋە ئۇلارغا ئەدەبتىن تەلىم بېرىش مەقسىتىدە يېزىلغان.

بۇ شېئىرلار ھېكمەتلىك پەلسەپىۋي پىكىرلەر، بىلىم ئىگىلەش، ئەدەب – ئەخلاقلىق بولۇش، چوڭلارنى، ئۇستازلارنى ھۆرمەت قىلىش، ياخشى ئىش قىلىش، يامان ئىشلاردىن ساقلىنىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭدا پوچىلىق، مەنمەنچىلىك، تەكەببۇرلۇق قىلماسلىق، باشقىلارنىڭ دىلىغا ئازار بەرمەسلىك، غېرىپ – مىسكىنلەرگە باش پاناھ بولۇش، ھاراق – شاراب ئىچىپ كەيپ – ساپاغا، ئەيش – ئىشرەتكە بېرىلىش قاتارلىق ناچار ئىللەتلەر تەنقىد قىلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدە يەنە تەبىئەت لىرىكىسى، مەرسىيە مەزمۇنىدىكى شېئىرلارمۇ بار.

بۇ كىتاب ئاتاقلىق شائىر ئابدۇقادىر داموللامنىڭ دۇنيا قاراش ۋە ئەينى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال بولالايدۇ.

بۇ سىراجىدىن مەخسۇم كۆچۈرگەن قولىيازما بولۇپ، 1910-يىلى تاشكەنتتە بېسىلغان، مىق مەتبە. يېپىلىق تۆپلەنگەن. فورماتى 14×22 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 10×18 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 8 – 13 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمقى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGA027-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

135. ھاياتۇل ھايۋان كۇبرا (جانلىقلار ھاياتى)

بۇ ئۇنىۋېرسال خاراكتېرلىك كىتاب بولۇپ، تومغا بۆلۈنگەن، بىر قىسىم، 318 بەت بولۇپ، 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كەمالۇددىن دەمەيرى ئەرەب تىلى ۋە يېزىقى بىلەن خەت مەتبە نۇسخىسىدا يازغان.

ئاببا سىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تارىخى ھەم جانلىقلار ھەققىدە يېزىلغان كىتاب.

ئاببا سىلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تارىخىنى يورۇتۇپ بېرىش مەقسىتىدە يېزىلغان.

ئۇنىڭدا مۇھەممەد قاھىر بىللا، ئەبۇل ئابباس، ئىبراھىم مۇتتەقى بىللا، ئابدۇللا مۇستەكفى قاتارلىق ئاببا سىلار سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ نەسەبى، ئۆسۈپ — يېتىلىشى، ئىگىلىگەن بىلىملىرى، ھۆكۈمرانلىقى، ھۆكۈمرانلىق قائىدە — يوسۇنلىرى، ئەتراپىدىكى ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، بېرىش — كېلىشى، ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى، تەرەققىياتى، باشقا ئەللەر بىلەن بولغان توقۇنۇشلىرى ۋە شۇ چاغلاردىكى موھىم تارىخىي ۋەقەلەر بايان قىلىنغان.

كىتابتا يەنە تەبىئەت دۇنياسىدىكى نۇرغۇن جانلىقلار ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ناملىرى، جىسمانىي ئالاھىدىلىكلىرى، ياشاش ئۆزگىچىلىكى ھەمدە ئۇلارنىڭ شىپالىق رولى قاتارلىق تەرەپلەرمۇ بايان قىلىنغان.

بۇ كىتاب ئاببا سىلار سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى ۋارىسلىرى تارىخىنى ھەمدە جانلىقلارنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال بولالايدۇ.

مىلادىيە 1895-، 1896-يىلى مىسىردا بېسىلغان، مىق مەتبە. يېپىلىق تۈپلەنگەن. فورماتى 20×27.5 سانتىمېتىر. خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 13.5×24 سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 37 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمقى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا 009 XGA-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.

136. ھاياتىي ھايۋان كۈبرا (جانلىقلار ھاياتى)

تومغا بۆلۈنمىگەن، ئىككى قىسىم، 930بەت بولۇپ، 21-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىمام مۇھەممەد غەززالى چاغىتاي ئۇيغۇر تىلى بىلەن خەت مەتبە نۇسخىسىدا يازغان.

ئۇنىۋېرسال مەلۇماتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىككى توملۇق كىتاب.

كىتابتا مۇھەممەد قاھىر بىللا، ئەبۇل ئابباس، ئىبراھىم مۇتتەقى بىللا، ئابدۇللا مۇستەكفى قاتارلىق ئاباسىلار سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى، ۋە شۇ چاغلاردىكى موھىم تارىخىي ۋەقەلەر، يەنە تەبىئەت دۇنياسىدىكى نۇرغۇن جانلىقلار ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭناملىرى، جىسمانىي ئالاھىدىلىكلىرى، ياشاش ئۆزگىچىلىكى ھەمدە ئۇلارنىڭ شىپاھلىق رولى قاتارلىق تەرەپلەرمۇ بايان قىلىنغان.

بۇ كىتابنىڭ ئاباسىلار سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى ۋارىسلىرى تارىخىنى ھەمدە جانلىقلارنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا موھىم ماتېرىياللىق قىممىتى بار.

ئەرەبچىدىن كاماۋلۇدىدىن دىمەيرى چاغىتاي ئۇيغۇر تىلىغا ەرجىمە قىلغان، 1910-يىلى تاتارىستاننىڭ قازان شەھىرىدە مىق مەتبەدە بېسىلغان. كېپىنەك شەكىللىك تۈپلەنگەن. فورماتى 16.5×26.5سانتىمېتىر، خەت چۈشكەن يۈزىنىڭ فورماتى 13.5×24سانتىمېتىر، ھەر بىر بەتتە 31 قۇر خەت بار. ھازىر بۇ كىتاپ ش ئۇ ئا ر قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمقى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا XGQ049-نومۇرلۇق تىزىم بىلەن ساقلانماقتا.